

Міністерство освіти і науки України  
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича  
факультет педагогіки, психології та соціальної роботи  
кафедра практичної психології

**Психологічні особливості та механізми прояву професійної деформації  
у представників адвокатури**

Дипломна робота  
Рівень вищої освіти – другий (магістерський)

Виконала:  
студентка 2 курсу, групи 604  
спеціальності 053 «Психологія»  
спеціалізації «Практична психологія»  
Цепенда Дарина Петрівна  
Керівник:  
канд. політ. наук, доц.: Фесун Г. С.

до захисту допущено:  
протокол засідання кафедри  
№ \_\_\_\_\_ від \_\_\_\_\_ 2023р.

Чернівці – 2023

## Анотація

*Цепенда Д. П. Психологічні особливості професійної деформації адвокатів.*

– Кваліфікаційна робота

Проблема підвищення ефективності адвокатської діяльності має кілька шляхів психологічного вирішення. Один із них пов'язаний з усуненням об'єктивних та суб'єктивних причин, що заважають успішному виконанню адвокатами своєї професійної діяльності. Насамперед це стосується професійної деформації адвокатів.

Професійна деформація адвокатів є досить поширеним явищем, до якої схильна більшість практикуючих адвокатів. Професійна деформація адвоката пов'язана зі специфічними змінами структури особистості адвоката, які негативно позначаються на якості та результативності професійної роботи, завдають шкоди не лише діяльності адвоката, але і його іміджу, особистості, як професіонала.

Професійна деформація адвокатів виникає під впливом характеру та умов професійної діяльності, має значні психологічні прояви (зміна характеристик особистості, самосприйняття та самовідносини, погіршення інтелектуальних компонентів діяльності, послаблення моральної нормативності регуляції поведінки та діяльності, зміна у стосунках, послаблення ролі професійних стандартів та еталонів). Отже, вивчення та компенсація професійної деформації адвокатів має здійснюватись з допомогою переважно психологічних методів та технік.

Слід зазначити, що професійна деформація адвокатів, незважаючи на її поширеність та силу впливу, у психології вивчена недостатньо, тому вимагають наукового вирішення: між потребою у психологічному знанні про професійну деформацію адвокатів та нестачею таких знань; між потребою у психологічних методах подолання професійної деформації адвокатів та їх відсутністю на доступному рівні.

## **Abstract**

### ***Tsependa D. P. Psychological features of professional deformation of lawyers. - Qualification work***

The problem of increasing the effectiveness of advocacy has several psychological solutions. One of them is related to the elimination of objective and subjective reasons that prevent lawyers from successfully performing their professional activities. First of all, this concerns the professional deformation of lawyers.

Professional deformation of lawyers is a fairly common phenomenon, to which the majority of practicing lawyers are prone. The professional deformation of a lawyer is associated with specific changes in the lawyer's personality structure, which negatively affect the quality and effectiveness of professional work, harm not only the lawyer's activities, but also his image, personality as a professional.

Professional deformation of lawyers occurs under the influence of the nature and conditions of professional activity, has significant psychological manifestations (change in personality characteristics, self-perception and self-relationship, deterioration of intellectual components of activity, weakening of the moral normativity of regulation of behavior and activity, change in relationships, weakening of the role of professional standards and benchmarks). Therefore, the study and compensation of professional deformation of lawyers should be carried out with mainly psychological methods and techniques.

It should be noted that the professional deformation of lawyers, despite of its prevalence and power of influence, has not been sufficiently studied in psychology, therefore, a scientific solution is required: between the need for psychological knowledge about the professional deformation of lawyers and the lack of such knowledge; between the need for psychological methods to overcome the professional deformation of lawyers and their absence at an affordable level.

## Зміст

<b>Вступ</b> .....	3
<b>Розділ I. Теоретичні основи вивчення проблеми професійної деформації адвокатів</b> .....	9
1.1. Психологічні особливості особистості та професійної діяльності адвокатів .....	9
1.2. Психологічний феномен професійної деформації особистості у процесі здійснення професійної діяльності.....	19
1.3. Психологічні особливості дослідження професійної деформації адвокатів .....	32
<b>Розділ II. Емпіричне дослідження професійної деформації працівників адвокатури</b> .....	41
2.1. Характеристика методів та процедури проведення емпіричного дослідження професійної деформації працівників адвокатури .....	41
2.2. Результати емпіричного дослідження професійної деформації працівників адвокатури.....	45
2.3. Програма розвитку психологічних ресурсів подолання професійної деформації адвокатів .....	53
<b>Висновки</b> .....	77
<b>Список використаних джерел</b> .....	80
<b>Додатки</b> .....	87

## Вступ

**Актуальність теми дослідження.** Проблема підвищення ефективності адвокатської діяльності має кілька шляхів психологічного вирішення. Один із них пов'язаний з усуненням об'єктивних та суб'єктивних причин, що заважають успішному виконанню адвокатами своєї професійної діяльності. Насамперед це стосується професійної деформації адвокатів.

Професійна деформація адвокатів є досить поширеним явищем, до якої схильна більшість практикуючих адвокатів. Професійна деформація адвоката пов'язана зі специфічними змінами структури особистості адвоката, які негативно позначаються на якості та результативності професійної роботи, завдають шкоди не лише діяльності адвоката, але і його іміджу, особистості, як професіонала.

Професійна деформація адвокатів виникає під впливом характеру та умов професійної діяльності, має значні психологічні прояви (зміна характеристик особистості, самосприйняття та самовідносини, погіршення інтелектуальних компонентів діяльності, послаблення моральної нормативності регуляції поведінки та діяльності, зміна у стосунках, послаблення ролі професійних стандартів та еталонів). Отже, вивчення та компенсація професійної деформації адвокатів має здійснюватись з допомогою переважно психологічних методів та технік.

Слід зазначити, що професійна деформація адвокатів, незважаючи на її поширеність та силу впливу, у психології вивчена недостатньо, тому вимагають наукового вирішення: між потребою у психологічному знанні про професійну деформацію адвокатів та нестачею таких знань; між потребою у психологічних методах подолання професійної деформації адвокатів та їх відсутністю на доступному рівні.

Таким чином, актуальність даного наукового дослідження зумовлена науковим та практичним значенням професійної деформації адвокатів,

недостатньою науковою розробленістю проблеми, необхідністю вирішення зазначених вище протиріч.

Аналіз наукових джерел дозволяє виокремити кілька напрямків наукових розвідок зазначеної проблематики.

Перший напрямок включає дослідження узагальнених психологічних характеристик особистості та діяльності фахівців юридичних професій, включаючи адвокатів. Науковцями вивчались також психологічні аспекти професійної підготовки юристів (О. Боднарчук, А. Борисюк), професійних стресів (С. Грищенко, С. Козлов, Л. Наугольник) [6; 8; 10; 12; 17; 19; 37;].

Інший напрямок включає професіографічні дослідження, які пов'язані з розробкою професіограм юристів (Л. Базилевська, М. Мартіросян, І. Хоржевська) [2; 30; 49].

У них зазначалося, що більшість юридичних спеціальностей включають подібні компоненти чи складові: соціальну, пошукову, реконструктивну, організаційну, комунікативну. У роботах згаданих авторів було представлено результати оцінки значимості особистісно-професійних якостей адвоката.

Третій напрямок. Насамперед це роботи психологів з проблеми професійної деформації особистості, проведені з психології праці, які є теоретичною основою вивчення професійної деформації адвокатів (О. Андрієнко, О. Боднарчук, А. Борисюк, З. Кісіль, Л. Лежичкіна, В. Медведєв, І. Моцонелідзе, О. Синєокий, В. Серєда, З. Кісіль) [1; 6; 8; 17; 25; 31; 34; 43; 44]. Наголошувалося, що професійна деформація відбувається під впливом специфіки професійної діяльності, умов її здійснення. Погіршуються особистісно-професійні якості, знижується працездатність та ефективність діяльності, відбувається втрата інтересу до самої професійної діяльності, втрата професійних цінностей та мотивуючих особистісних смислів.

У публікаціях за цим напрямом зазначалося, що професійна деформація особливо помітна у сферах її прояву: суто професійної, професійно-моральної, інтелектуальної, емоційно-вольової (О. Синєокий, В. Серєда, З. Кісіль, Й. Штельцер) [43, 44; 57].

Четвертий напрямок включає прикладні психологічні дослідження професійної деформації в різних професійних сферах (В. Байдик, О. Дубчак, О. Косолапов, Б. Тополов, Н. Циба, І. Шпекторенко), у правоохоронних та пенітенціарних системах (О. Андрієнко, О. Євдокімов, З. Кісіль, С. Ковальчишина, Л. Лежичкіна, В. Магда, В. Тогобицька) [1; 3; 13; 14; 17; 18; 25; 27; 28; 45; 47; 50; 52].

Особливо важливими є дослідження професійної деформації фахівців юридичного профілю, окремих груп адвокатів (З. Кісіль, С. Ковальчишина, Л. Лежичкіна, В. Магда, В. Серeda) [17; 18; 25; 27; 28; 44]. Відмінною особливістю цих досліджень є вивчення деформації не тільки у професійній галузі, але, також, моральної, інтелектуальної та емоційно-вольової сфер.

П'ятий напрямок представлено психологічними дослідженнями професійного вигорання. Вважається, що професійне вигорання є причиною та складовою професійної деформації, до того ж ці явища мають подібні прояви. У результаті психологи їх часто вивчають спільно. Оскільки діяльність адвокатів здійснюється в системі «людина-людина» серед психологічних досліджень професійного вигорання слід виділити роботи (Л. Кондрацької, Н. Кривоконь, В. Петровича, Б. Томчук, Г. Чуйко, І. Гуляс [20; 24; 40; 46; 51].

Слід виділити дослідження О. Андрієнко присвячені гендерним особливостям професійної деформації персоналу кримінально-виконавчої служби України, а також О. Боднарчук, З. Кісіль, В. Магда, П. Макаренко, В. Медведєв проблеми професійного вигорання співробітників правоохоронних органів (на прикладі співробітників ОВС) залежно від стажу їх роботи [1; 6; 17; 27; 29; 31].

Шостий напрямок – сфера досліджень, у якій згруповані психологічні дослідження професійних деструкцій як на загальному рівні, тобто для всіх спеціальностей (В. Байдик, І. Билиця, С. Грищенко, Н. Циба), так і у суб'єктів юридичної праці (В. Магда, З. Кісіль, В. Серeda, Г. Лангерок) [3; 5; 12; 28; 44; 50; 56]. Професійні деструкції так само тісно пов'язані з професійною

деформацією. Таким чином, з цієї проблеми проведено чимало цікавих досліджень, проте є й невирішені проблеми. Насамперед вони стосуються проявів професійної деформації адвокатів, зокрема правового нігілізму, цинізму, емоційної холодності, завищеної самооцінки, стереотипізації мислення. Слід особливо наголосити, що ці види професійної деформації були відзначені і в інших сферах, наприклад, у правоохоронців та пенітенціарної системи, хоча їхня професійна діяльність у її утриманні радикально відрізняється від діяльності адвокатів. Це пов'язано з недостатньою вивченістю феномена професійної деформації адвокатів.

Проведений аналіз ступеня розробленості цієї проблеми дозволив обґрунтувати та сформулювати наукове завдання, мету, об'єкт, предмет, завдання та гіпотезу дипломного дослідження.

**Мета дослідження:** визначити психологічні передумови та особливості прояву професійної деформації у представників адвокатської діяльності, а також шляхи її подолання.

**Об'єкт дослідження:** прояви професійної деформації у представників адвокатської діяльності.

**Предмет дослідження:** психологічні особливості та механізми прояву професійної деформації у представників адвокатури.

**Гіпотеза дослідження:** професійна деформація представників адвокатської діяльності пов'язана з професійним вигоранням та зумовлена специфікою і умовами професійної діяльності, взаємодії у професійній сфері діяльності.

Завдання дослідження обґрунтовано необхідністю систематизованого психологічного опису специфіки проявів феномена професійної деформації адвокатів у взаємозв'язку з професійним вигоранням, виявленням психологічних механізмів формування та розвитку, шляхів подолання феномена, що вивчається.

**Завдання дослідження:**



➤ розкрити психологічні особливості особистості та професійної діяльності адвокатів;

➤ узагальнити результати теоретичного аналізу досліджень проблеми професійної деформації адвокатів;

➤ визначити психологічні передумови та сутнісні характеристики професійної деформації адвокатів у взаємозв'язку з професійним професійним вигоранням адвокатів.

➤ здійснити емпіричний аналіз прояву професійної деформації у взаємозв'язку з професійним вигоранням адвокатів;

➤ обґрунтувати шляхи та психологічні засоби подолання професійної деформації адвокатів.

**Методи дослідження:** загальнонаукові теоретичні методи (теоретичний аналіз, узагальнення, систематизація, узагальнення); емпіричні методи, що використовуються у психологічних дослідженнях (включене спостереження, анкетне опитування, оцінка результатів діяльності, психологічна діагностика, методи математичної обробки емпіричних даних за програмою SPSS).

**Методики дослідження:**

➤ анкета «Професійна деформація адвокатів», розроблена нами у рамках зазначеної проблеми.

➤ методика «Вивчення професійного вигорання», В. Бойка.

➤ методика «Професійне вигорання» К. Маслач, С. Джексон, в адаптації Н. Водоп'янової та О. Старченко.

➤ проєктивна методика «Професійно вигорівший адвокат».

**Емпірична база дослідження:** у дослідженні взяли участь 40 респондентів (адвокати, помічники адвокатів та стажисти), серед яких (15 жінок та 25 чоловіків) міста Чернівці.

**Структура дипломної роботи:** наукова робота складається із вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків.

## **Розділ I. Теоретичні основи вивчення проблеми професійної деформації адвокатів**

### **1.1. Психологічні особливості особистості та професійної діяльності адвокатів**

Проблема професійної деформації адвокатів є комплексною за змістом і належить до низки актуальних напрямів досліджень у проблематиці психології праці. Професійна деформація пов'язана із змінами структури особистості, які негативно позначаються на якості та результативності професійної діяльності та взаємодій з іншими учасниками спільної діяльності. У зв'язку з цим психологічне вивчення професійної деформації адвокатів має базуватися на визначенні тих їхніх особистісних характеристик, які найбільш схильні до впливу негативних факторів, характерних для адвокатської діяльності та сприяють виникненню професійної деформації адвокатів. Така дослідницька позиція зумовлює підвищену увагу до результатів проведених психологічних досліджень особистості та професійної діяльності адвокатів.

Психологічні дослідження фахівців юридичних професій, та адвокатів зокрема, не відрізняються поширеністю та широтою предметної сфери. Це пов'язано зі складністю взаємодій психологів та адвокатів у процесі досліджень, недостатньою зацікавленістю адвокатів у результатах психологічних досліджень. Високий рівень самостійності адвокатів як суб'єктів професійної діяльності формує у них компліментарні уявлення про себе, про свою інтроспективну та аутопсихологічну компетентність. У адвокатів часто проявляється велика і не завжди обґрунтована впевненість у свідомості та виборі траєкторій особистісно-професійного розвитку, у розумінні протиріч та труднощів такого розвитку. Звідси у них недостатня увага до психологічних рекомендацій.

У той самий час серед проведених психологічних досліджень можна назвати досить конструктивні роботи у яких представлені узагальнені психологічні характеристики особистості діяльності адвокатів, професійної деформації та моральної трансформації фахівців юридичного профілю [1; 6;

17; 18; 25; 34; 35; 42; 43; 48; 49]. Також науковцями вивчалися психологічні аспекти професійної підготовки юристів [8; 49], професійні стреси у їх діяльності [10; 11; 19; 37; 51],

При обговоренні психологічних особливостей особистості та діяльності адвокатів особливо важливими є роботи М. Медведєва, Л. Мороз [31, с. 35]. Науковці розглядають деякі психологічні особливості адвокатів, психологію довірителя, психологічні аспекти юридичного консультування та роботи в суді. Даються практичні рекомендації щодо формування позитивного іміджу адвокатів, щодо подолання професійної деформації, що виникає у адвокатів, використання методів психологічного впливу в адвокатській практиці. Важливим у світлі розглянутої проблеми було висловлене автором твердження, що досвідчений та професійно успішний адвокат – це завжди добрий практичний психолог. Представляючи інтереси довірителя в різних інстанціях, адвокат вступає у спілкування та взаємодію з різними людьми, від яких залежить результативність його роботи. Звідси вміння точно визначити психологічні характеристики цих людей одна із необхідних умов ефективності адвокатської діяльності. Ця специфіка професійної діяльності зумовила провідну роль психологічних професійно важливих якостей адвокатів, їх психологічної та соціально-психологічної компетентності. Внаслідок цього психологічна компетентність адвоката та розвинені психологічні професійно важливі якості є одними з головних складових професіоналізму адвокатів, їхньої професійної культури. Слід зазначити, що психологічна компетентність дозволяє успішно долати професійну деформацію, що виникає у процесі діяльності [31, с. 35].

Психологічні особливості адвокатів як суб'єктів професійної діяльності були частково відображені у розроблених професіограмах юристів та адвокатів, а також у фрагментарних професійних описах [2; 8]. В них зазначалося, що діяльність з більшості юридичних спеціальностей включає подібні компоненти чи складові – соціальну, пошукову, реконструктивну, організаційну, комунікативну. Було представлено результати експертної

оцінки значущості особистісно-професійних якостей юриста. Слід наголосити, що особливістю розроблених професіограм є їх кадрова та професійна орієнтованість, яка позначилася на змісті, тобто має недолік власне психологічної інформації, особливо важливої для вивчення професійної деформації адвокатів. Зокрема, зазначені професійно важливі якості та протипоказання відрізняються неповнотою, зайвою узагальненістю та неструктурованістю, що ускладнює практичне використання одержаних результатів у вирішенні завдань подолання професійної деформації. Усе це зумовило необхідність спеціальної психологічної розробки професіограми адвокатів щодо психологічних досліджень з проблеми професійної деформації адвокатів.

Як зазначалося вище, вивчення професійної деформації адвокатів має базуватися на порівняльному аналізі їх реальних психологічних особливостей та тих, які закладені в канонічних уявленнях про цю професію, вимоги до її суб'єкта, рівня професіоналізму. Однією з таких уявлень є професіограма. У психології професіограмою називають документ, у якому описуються особливості спеціальності, професії (психологічні, медико-гігієнічні та інші). Професіограма включає також кваліфікаційний профіль, в якому всі якості, необхідні працівникові, можуть мати кількісне вираження [48; 50]. Професіограмою називають також систему ознак, що описують ту чи іншу професію, а також системний опис соціальних психологічних та інших вимог до суб'єкта професії, і, виходячи з цих вимог, якостям суб'єкта, що становлять основу професійної придатності [49, с. 254-257]. У психологічних дослідженнях було розроблено загальну структуру професіограми. Професіограма повинна включати такі розділи: загальні відомості про професійну діяльність, професію; засоби та знаряддя праці, вимоги до робочого місця; умови виконання діяльності; режим праці; необхідну професійну підготовку, кваліфікацію; функціональні обов'язки спеціаліста; основні завдання, які потребують вирішення, дії чи операції; особливості прийому та переробки інформації, прийняття рішень та їх виконання; критерії

та показники якості та ефективності діяльності спеціаліста; функціональні стани у процесі діяльності, динаміка працездатності; особливості професійних взаємодій; мотиви діяльності; психограма спеціаліста; особливості професійної етики; протипоказання до професійної діяльності [50, с. 145-149].

У професіограмі важливе місце займає психограма, тобто система вимог до психічних властивостей та якостей суб'єкта праці, які необхідні ефективного виконання діяльності. Відомо, що психограма використовується, переважно, під час проведення психологічного професійного відбору чи вирішення інших кадрових завдань (підбір, розстановка кадрів, формування кадрового резерву тощо). Останнім часом психограму почали розробляти для психологічного вивчення професійної деформації. У ній першочергова увага приділяється пошуку стійких психологічних властивостей, які є професійно важливими якостями, що зумовлюють ефективність і надійність професійної діяльності. Їх відсутність чи недостатній рівень розвитку знижують результативність та якість виконуваної діяльності.

При розробці психограми необхідно відзначити, наскільки конкретна професійно важлива якість компенсується (або не компенсується), який можливий діапазон її розвитку, чи існують перешкоди та обмеження у її розвитку, визначити та описати професійно важливі якості суб'єкта професійної діяльності. Існують різні підходи до визначення змісту професійно-важливих якостей. Зокрема їх називають особистісно-професійними якостями. І. Хоржевська професійно важливими називала якості суб'єкта праці, що впливають на ефективність діяльності та успішність її освоєння [49, с. 254-257].

На думку В. Магди, професійно важливі якості умовно поділяються на дві групи. У першу групу входять мотиви, цілі, інтереси, необхідні професійної праці, природно пов'язані з професійною самосвідомістю. До другої групи входять загальні та професійні здібності, спеціальні здібності, спеціально професійні здібності, професійний тип мислення [27, с. 146-150].

Всі ці можливості є інтегральними якостями, що характеризують успішність професійної діяльності. Професійно значущі властивості принаймні оволодіння професійною роллю розвиваються, складаються прийоми компенсації, удосконалюється їх структура [29, с. 195-199].

Розробка професіограми адвоката як представника юридичних професій здійснюється за допомогою експертного оцінювання, включеного спостереження, аналізу результатів діяльності, а також можливостей методу регресивного аналізу [25, с. 103-111]. При розробці професіограми варто спиратися на закон України «Про адвокатську діяльність та адвокатуру» [15]. Наведемо приклад професіограми адвоката.

### *Професіограма адвоката*

*Загальні відомості про адвокатів, як суб'єктів діяльності, та загальні відомості про професійну діяльність адвокатів.*

Адвокатом є особа, яка отримала в установленому законом порядку статус адвоката та право здійснювати адвокатську діяльність. Адвокат є незалежним професійним радником із правових питань. Повноваження, правничий та обов'язки адвоката встановлені законом України «Про адвокатуру і адвокатську діяльність» [15]. Адвокатською діяльністю є кваліфікована юридична допомога, що надається на професійній основі особами, які отримали статус адвоката в порядку, встановленому законом України, фізичним та юридичним особам з метою захисту прав, свобод та інтересів, а також забезпечення доступу до правосуддя. Виконуючи професійну діяльність, адвокат дає консультації з правових питань, складає документи правового характеру, представляє інтереси довірителя, працює як представник і захисник тощо. Юридична допомога надається за напрямами діяльності, встановленими законом про адвокатуру та адвокатську діяльність.

Адвокатська діяльність не є підприємницькою. Поширеність адвокатської діяльності є досить високою, хоча адвокатська діяльність не належить до масових професій. Адвокати у своїй професійній діяльності не пов'язані з ієрархічними відносинами, є самостійними суб'єктами її

здійснення. Адвокатська діяльність є значимою для суспільства. Адвокатська діяльність є дуже престижною у суспільстві. У більшості адвокатів ставлення до своєї професійної діяльності позитивне, хоча у середньому стримане.

Вважається, що для професії адвоката та адвокатської діяльності немає істотних вікових обмежень. У психологічному плані суб'єкти з будь-яким типом темпераменту можуть бути успішними в адвокатській діяльності, якщо діяльність відбувається переважно в нормальних умовах. Залежно від типу темпераменту формуються відповідні стилі професійної адвокатської діяльності та прийняття рішень [28].

#### *Психологічні особливості адвокатської діяльності.*

Адвокатська діяльність відноситься до класів діяльності, що здійснюється в системі «людина-людина», «людина-знакові системи» [34, с. 736-745].

Адвокатська діяльність є інтелектуальною діяльністю, пов'язаною з професійною взаємодією та комунікацією, характеризується відсутністю певних стандартизованих часових рамок при вирішенні професійних завдань. Головними мотивами адвокатів у їхній професійній діяльності є матеріальні, утилітарні, статусні (у тому числі й престижу), мотиви самореалізації та досягнень. Поширені в адвокатів і мотиви уникнення невдач. Сила цих мотивів у середньому приблизно однакова, хоча обумовлюється індивідуальними особливостями адвокатів. Адвокатська діяльність відрізняється високою осмисленістю. Особистісні смисли адвокатів відрізняються різноманітністю, поширеними з них є ті, що мають громадянський зміст [41, с. 655-665].

Засоби праці адвокатів відрізняються різноманітністю: ідеальні об'єкти, знакові системи, правові та етичні оцінки, засоби комунікації. Продуктом праці адвокатської діяльності є якісні зміни матеріального становища, правового та соціального статусу довірителя. Адвокатська діяльність пов'язана прийомом, аналізом, переробкою значних обсягів інформації, прийняттям рішень та їх виконання. Інформація у професійній адвокатській діяльності може відрізнитись за обсягом, мати різний ступінь достовірності та

значущості, частою зміною об'єктів та характеру спілкування, зміною типів та ритмів взаємодій, зміною відносин. Види спілкування у професійній діяльності адвокатів характеризуються значною різноманітністю. Virізняють субординаційне, ділове, довірче, партнерське спілкування. Формою це монологи, діалоги, виступи, полеміка, вислуховування тощо. В адвокатській діяльності поширені маніпулятивні форми спілкування [33, с. 21-37].

Діяльність адвоката не потребує забезпечення спеціальними знаряддями праці. Вважається, що адвокатська діяльність сприяє розвитку особистості, хоча такий розвиток може здійснюватися по різних «траєкторіях». Негативні сторони професії адвоката пов'язані із емоційним вигоранням. Зміна характеристик особистості адвоката з часом може виявлятися у вигляді професійних деструкцій, інформаційних перевантажень, стресових ситуацій, відчуття зникнення перспектив професійного зростання [35, с. 159-166].

*Необхідна професійна підготовка та кваліфікація.* Більшість адвокатів обирають свою професію свідомо. Успішне здійснення адвокатської діяльності потребує спеціальних складних здібностей, насамперед інтелектуальних, комунікативних, перцептивних, організаторських, а також здібностей до саморегуляції та взаємодій [2, с. 4-14].

Адвокатська діяльність потребує спеціальної підготовки та високої кваліфікації. Особа, яка бажає набути статусу адвоката, обов'язково повинна мати вищу юридичну освіту, отриману за освітньою програмою, що має державну акредитацію, або вчений ступінь з юридичних спеціальностей. Вказана особа також повинна мати стаж роботи з юридичної спеціальності не менше двох років або пройти стажування в адвокатській освіті в строки, встановлені законом. Адвокату необхідно постійно підвищувати свою кваліфікацію, рівень професійних знань та умінь. Професійна підготовка адвокатів має забезпечувати формуванням різних видів компетентності. Найважливішими для даної професії є: власне професійна, юридична; комунікативна; психологічна та соціально-психологічна; інтерактивна; конфліктологічна [21].



Кваліфікований адвокат має знати Конституцію України; чинне законодавство; цивільне, трудове, кримінальне, фінансове та адміністративне право; методи криміналістики; логіку та психологію; основи економіки тощо.

Умови праці адвоката через специфіку професійних взаємодій можуть стати особливими і навіть екстремальними, оскільки адвокат може взаємодіяти з людьми, які порушили закон, а також особами, які перебувають у емоційно-кризовій ситуації. [21].

Медичними протипоказаннями для адвокатської діяльності є нервові чи психічні захворювання; інфекційні захворювання; вестибулярні розлади; дефекти слуху; розлад мовлення. Психологічними протипоказаннями для адвокатської діяльності є: низька психічна стійкість; сильні та неконтрольовані акцентуації характеру; низький самоконтроль, у тому числі екстернальний локус контролю; нерішучість; схильність до психологічного професійного вигорання; імпульсивність; безпринципність; низький рівень комунікабельності; сильно виражена інтровертованість; макіавеллізм, тобто схильність до маніпулювання іншими людьми [49, с. 254-257]. У літературних джерелах відзначалися також такі небажані для адвокатської діяльності характерологічні особливості, як егоїзм, брехливість, грубість, лінощі, необґрунтовано завищена самооцінка, демонстративність [21].

*Критеріями оцінки якості та ефективності адвокатської діяльності є* співвідношення виграних та програних справ; збільшення «попиту на адвоката», що веде до розширення клієнтської бази; збільшення суми матеріальної винагороди адвоката; задоволеність клієнтів діяльністю адвоката; збіг результатів у справі з прогнозом, озвученим довірителю; кількість ухвалених рішень на користь довірителя; висока продуктивність [21].

Репутаційні критерії: підвищення рівня ділової репутації адвоката; формування ефективного ділового іміджу; зростання популярності та популярності адвоката. Внутрішні критерії: задоволеність адвокатом своєю діяльністю; прагнення до вдосконалення у своїй професії; нові значущі особистісні змісти діяльності.

*Психограма адвокатів* включає найбільш важливі з професійного погляду такі якості адвокатів. Природно (природно, біологічно) обумовлені якості: сила особистості; висока активність, у тому числі наднормативна та надситуативна; екстравертованість; комунікабельність. Якості, зумовлені розвитком психічних функцій: розвинені функції всіх видів уваги, особливо «уваги до дрібниць»; хороша пам'ять (всі види), здатність швидко витягувати інформацію з пам'яті. Інтелектуальні якості: високий рівень понятійного мислення; інтелектуальна здатність до аналізу, систематизації, класифікації та узагальнення; системність мислення, глибина та гнучкість розуму, здатність швидко перемикається з одного об'єкта на інший [28].

Характерологічні особливості: оптимізм; психічна стійкість; вольові якості (завзятість, наполегливість, рішучість); наявність помірно виражених психічних акцентуацій, що знаходяться під свідомим контролем; толерантність до невдач, низька тривожність. Якості, зумовлені досвідом: професійна, психологічна та конфліктологічна компетентність; впевненість; ділова чарівність; поведінкова гнучкість та пластичність; здатність здійснювати довільну саморегуляцію; дисциплінованість; відповідальність; ділова хватка; ретельність у роботі; хороша самопрезентація, ефективний персональний імідж; дипломатичність, артистизм [16, с. 28-29].

Якості, зумовлені спрямованістю особистості: справедливість; емпатичність; неупередженість; сумлінність; принциповість; почуття власної гідності; спрямованість на самовдосконалення та досягнення. Моральні якості: чуйність; доброзичливість; тактовність. Найважливішими професійно важливими вміннями адвокатів є: вміння прогнозувати результат ситуації, поведінка, загальні та спеціальні інтелектуальні вміння (до аналізу, систематизації, класифікації та узагальнення); вміння встановлювати контакти, справляти сприятливе враження, викликати довіру; всі види комунікативних умінь; вміння впливати та психологічний вплив; вміння здійснювати спільну діяльність [16, с. 28-29].

*Функціональні стани у процесі діяльності, динаміка працездатності* передбачають, що адвокатська діяльність здійснюється в умовах та за обставинах, які можуть провокувати виникнення складних функціональних психічних станів, у тому числі й негативних практичних станів. Серед них особливо виділяються: сильна психічна напруженість (стреси), у тому числі такі, що мають характер динамічної неузгодженості; психічну та фізичну втому. Працездатність адвокатів у нормальних умовах не зазнає значних коливань [16, с. 28-29].

*Етичні аспекти адвокатської діяльності*, згідно з Кодексом професійної етики адвокатів, адвокат за всіх обставин повинен дотримуватися честі та гідності, властивої йому професії. У своїй професійній діяльності адвокат повинен керуватися принципом, що Закон і моральність адвоката вищі за волю довірителя. Адвокат повинен уникати дій (бездіяльності), спрямованих на підрив довіри до нього або до інституту адвокатури в цілому.

Дотримання професійної таємниці є пріоритетом діяльності адвоката. При здійсненні професійної діяльності адвокат зобов'язаний чесно, розумно, сумлінно, конфіденційно виконувати свої обов'язки, активно захищати права, свободи та інтереси довірителів усіма не забороненими законодавством засобами. Адвокат немає права діяти всупереч законним інтересам довірителя, керуючись міркуваннями власної вигоди, аморальними інтересами чи під тиском ззовні [15].

У тих випадках, коли питання професійної етики адвокатів не врегульовані законодавством про адвокатську діяльність та адвокатуру або Кодекс професійної етики адвокатів, адвокат зобов'язаний дотримуватися звичаїв і традицій, що склалися в адвокатурі та відповідають загальним принципам моральності в суспільстві [15]. Такий психологічний зміст професіограми адвокатів. Виявлені професійно-важливі якості будуть структуровані за їх стійкістю до професійної деформації.

## **1.2. Психологічний феномен професійної деформації особистості у процесі здійснення професійної діяльності**

Відомо, що будь-яка професійна діяльність може містити умови, які створюють передумови як для позитивного особистісно-професійного розвитку, так і негативних змін. Серед них старіння, стреси, особистісні кризи та кризи професійного розвитку, негативні психічні стани, професійна втома, різноманітні професійні деструкції [10, с. 84-90].

Професійні деструкції – це зміни у структурі особистості і діяльності, що склалася, негативно позначаються на продуктивності праці та взаємодій з іншими учасниками цього процесу. Професійні деструкції можуть бути зумовлені різними об'єктивними чи суб'єктивними причинами. Професійні деструкції поширюються попри всі складові структури особистості, виконує професійну діяльність. Вони проявляються по-різному, але загальним проявом є загальне зниження ефективності та надійності виконуваної діяльності, погіршення взаємодій та відносин, зниження рівня професійно важливих якостей [10, с. 84-90].

У цьому слід відзначити дослідження професійних деструкцій юристів. Наголошувалося, такі прояви загальної професійної деструкції, як домінантність, надцінність власного «Я», делінквентність, безпринципність, формалізм, негативізм, емотивність сприяють виникненню професійної деформації [16, с. 28-29].

Вважається, що найпоширенішим видом професійної деструкції є професійна деформація. Професійна деформація виникає, якщо в процесі праці домінують негативні психічні стани, в роботі мало професійної творчості, сама діяльність здійснюється в психологічно некомфортних умовах, коли багато конфліктів, коли суб'єкт не відповідає вимогам, що пред'являються, тощо. Професійна деформація призводить до зниження працездатності, втрати інтересу до виконуваної діяльності, втрати професійних цінностей, що мотивують особистісних та професійних смислів, внаслідок чого до такої праці формується стійке індіферентне чи навіть

негативне ставлення. Це відбивається на ефективності виконання діяльності. Професійна деформація, якщо її не компенсувати, розвиватиметься і може призвести навіть до професійних захворювань [25, с. 103-111].

Як зазначалося вище, діяльність суб'єктів юридичної діяльності зокрема, адвокатів відрізняється складністю, постійним спілкуванням, у тому числі й вимушеним, відсутністю певних стандартизованих часових рамок при вирішенні професійних завдань, частим виникненням екстремальних ситуацій, що мають суб'єктивний характер, у тому числі наявністю суб'єктивізму оцінки діяльності. Все це зумовлює як позитивний, так і негативний вплив на адвокатів, який може негативно позначитися на їхньому особистісно-професійному розвитку, не тільки ускладнивши, а й може деструктивно впливати на нього [25, с. 103-111; 27, с. 1460150].

Очевидно, що професійна деформація адвокатів відповідає особливому рівню прояви, що відображає специфіку професійної діяльності та взаємодій. Водночас вона має відображати основні риси загальної професійної деформації, характерної для професійної комунікативної діяльності у системах «людина-людина». У зв'язку з цим, спочатку розглянемо результати психологічних досліджень професійної деформації суб'єктів діяльності лише на рівні загального у даних системах [17, с. 60-71].

Як зазначалося, найпоширенішим видом професійної деструкції є професійна деформація. Поняття «професійна деструкція» та «професійна деформація» часто ототожнюють, що відбивається на змісті існуючих понять, які змістовно практично тотожних. Ці психологічні явища справді близькі за своїми проявами, а існуючі дефініції не констатують явних відмінностей [31, с. 35].

Вважається, що поняття «професійна деформація особистості» було запропоновано соціологами, а психологічно обґрунтовано фахівцями у галузі авіаційної психології, психології праці та професіології. Відповідно до запропонованого трактування професійна деформація розглядається як значуща складова загальної професійної деструкції особи. Згодом поняття

«професійної деформації» стало важливою самостійною категорією психології праці [43, с. 425-431].

По мірі вивчення цього явища поняття «професійна деформація особистості» постійно уточнювалось. Слід зазначити, що у психологічних довідкових виданнях воно представлено обмежено. В даний час на рівні загального розгляду професійна деформація особистості визначається як негативна зміна психічної структури та якостей особистості під впливом виконання професійної діяльності. Якщо професійна деструкція – це зміна структурної організації особистості, то професійна деформація – це зміна під цим впливом ще й якостей особистості, хоча саме зміна якостей має позначитися на структурі. Зазначається, що у деяких випадках професійна деформація призводить до зниження рівня професійних знань, навичок та умінь навіть до неприйняттого рівня [43, с. 425-431].

Вважається, що професійна деформація особливо часто проявляється у суб'єктів професійної діяльності у системах «людина-людина», «людина-група», пов'язаних із взаємодіями, різними комунікаціями, а отже, психологічним впливом [40, с. 130-135; 51, с. 119-124].

Узагальнення проведених психологічних досліджень із цієї проблеми дозволило описати смислові психологічні особливості професійної деформації особистості. Зокрема, деформація та відхилення особистості людини у праці полягають у тому, що під впливом умов праці у людини слабшають або згасають деякі позитивні психічні якості, загострюються пограничні психічні якості, а потім з'являються негативні ознаки. В результаті особистість перестає відповідати професійним нормам фахівця. Зазначалося також, що професійна деформація особистості може полягати у тому, що людина перестає відповідати соціальній професійній нормі чи індивідуальній професійній нормі. У цьому сенсі таку професійну деформацію розглядають як професійну деградацію [38, с. 10-12].

На думку Т. Муращенко, професійна деформація, загалом, неминуча, оскільки професійний розвиток – це не лише «надбання, а й втрати». Звідси

будь-якому суб'єкту діяльності треба бути готовим до таких змін, вживати необхідних компенсаційних заходів. Однак це вимагає аутопсихологічної компетентності та усвідомлення можливих негативних наслідків професійної деформації [36, с. 165-175].

Слід зазначити ще одне важливе пояснення, дане Моцонелідзе. На її думку, наявні негативні фактори праці викликають негативні зміни спочатку у стані суб'єкта професійної діяльності, потім у поведінці, зміні якостей, тільки після цього у діяльності [34, с. 736-745]. Принаймні повторення важких ситуацій, внаслідок кумулятивно-факторного ефекту регресивні зміни «осідають» в особистості, що призводить до деформацій. Негативні стани закріплюються і, як зазначалося, витісняють чи послаблюють позитивні якості особистості, у результаті «питома вага» позитивних якостей у структурі особистості зменшується. Настає стійке спотворення зміни особистісного профілю суб'єкта діяльності, що означає професійну деформацію особистості [35, с. 159-166].

Професійну деформацію особистості пов'язують також з когнітивним спотворенням та психологічною дезорієнтацією особистості, що формуються через постійний тиск зовнішніх і внутрішніх факторів професійної діяльності, що призводять до формування «специфічного професійного типу» особистості [31, с. 35]. Слід зазначити, що ототожнення професійної деформації особистості з професійним типом особистості, хоч і специфічним, є умовним, скоріше просто образним. Категорія «професійний тип особистості» має на увазі схожість психологічних характеристик у людей, які виконують ту саму професійну діяльність. Це проявляється у професійній увазі, професійному сприйнятті, професійному мисленні тощо [32]. Дані особливості розглядаються як психологічні чинники підвищення ефективності та надійності професійної діяльності. Саме в цьому контексті слід говорити про «професійний тип особистості».

Вважається, що професійна деформація особистості розвивається під впливом низки причин, що є суб'єктивними та об'єктивними умовами та

факторами. Серед них особливо вирізняють: специфіку професійної діяльності; психологічні та соціально-психологічні особливості професійних взаємодій; домінуючі у процесі діяльності функціональні стани; індивідуальні особливості суб'єкта діяльності; специфічні прояви рефлексії; особливостями особистісно-професійного розвитку [32]. У психологічних дослідженнях на додаток до них були додані і детальніші чинники: деструкція професійних очікувань, стереотипність виконання професійних функцій, різні форми психологічного захисту, емоційна напруженість, внутрішньо-особистісні негативні чинники тощо [30, 113-114].

Ми зазначали, що під впливом професійної деформації знижується не тільки працездатність чи ефективність діяльності, але, що важливо, відбувається втрата інтересу до самої професійної діяльності, втрата професійних цінностей та мотивуючих особистісних смислів. Внаслідок таких змін до діяльності, що виконується, а то й праці взагалі, може сформуватися стійке негативне ставлення [32].

Вважається, що професійна деформація через розвиток неконтрольованих психічних акцентуацій у вигляді гіперактивності, суперпедантичності, професійного фанатизму тощо, на думку Е. Михлюк, можна вважати «професійним кретинізмом». Встановлено, що професійна деформація особистості особливо наочно проявляється на рівні особливого та одиничного, тобто вона, маючи загальний характер, виникає та розвивається в окремих груп та суб'єктів діяльності та у самих суб'єктів під впливом конкретних професійних факторів, а також за відповідних конкретних внутрішніх умов суб'єкта. Визначення даних внутрішніх умов дозволить визначити шляхи ефективної компенсації професійної деформації у суб'єктів діяльності [32].

Під час вивчення професійної деформації було висловлено припущення про вплив як специфіки професійної діяльності, а й тривалого професійного стажу. Його вплив особливо сильно недостатній особистісно-професійному



розвитку суб'єкта чи відсутності розвитку. Це припущення отримало підтвердження в емпіричних психологічних дослідженнях [28].

У прикладних психологічних дослідженнях було показано, що професійна деформація особистості може часто наступати внаслідок вирішення професійної діяльності однотипних чи стандартних проблем та завдань. Однотипні проблеми та завдання, зрештою, обмежують когнітивний та регулятивний «статус» – «знає та вміє лише одне». Це призводить до спрощення сприйняття та розуміння багатьох професійних проблем, стереотипізації їх, розгляду та розуміння їх тільки в одному ракурсі, у контексті сформованих звичних однотипних схем рішення. Звідси така висока, але слабко аргументована категоричність в оцінках та судженнях, характерна для таких людей, що особливо мають великий стаж роботи. Зокрема, наголошувалися типові стереотипи у сприйнятті та розумінні професійних проблем в організації, викликані професійною деформацією: «я людина маленька» тощо. Зауважимо, що вирішення однотипних професійних завдань якраз і характерне для відсутності особистісно-професійного зростання, оскільки останній суттєво розширює коло саме професійних завдань [28].

Професійну деформацію пов'язували з дією ірраціональних способів психологічного захисту, актуалізація яких відбувається внаслідок дії стресорів професійної діяльності та особистісних особливостей суб'єкта діяльності. Професійна деформація особи має стадіальний характер розвитку. Було наголошено на наявності чотирьох-п'яти етапів такого розвитку. Залежно від специфіки професійної діяльності та індивідуальних особливостей суб'єкта тривалість етапів може бути різною. У той самий час у психологічних дослідженнях немає єдності думок щодо змісту даних стадій, змісту перехідних періодів зміні стадій. Сам стадіальний характер змін, судячи з доступної літератури, обґрунтовано лише теоретично і не підтверджено емпіричними даними [25, с. 103-111].

Зазначалося, що професійна деформація, виявляючись у системі сформованих правил, принципів і відносин, спочатку «гальмується» ними,

особливо внаслідок впливу почуття професійного обов'язку. Це для першого етапу розвитку професійної деформації. У міру ослаблення почуття професійного обов'язку у професійній діяльності та професійних взаємодіях починають виявлятися негативні тенденції. Паралельно їм виникають негативні психічні стани, що тривають, але вже виявляються і поза межами професійної діяльності, що тільки посилює розвиток професійної деформації. Такі явища характерні другого етапу. Потім з'являються відповідні психологічні установки, що мають негативний характер стосовно виконуваної професійної діяльності, які починають блокувати розвиток позитивних особистісно-професійних якостей і тим самим створювати умови для розвитку негативних особистісно-професійних якостей, – це психологічний зміст третього етапу [25, с. 103-111].

Відповідно до принципу єдності свідомості, особистості та діяльності, дані зміни у діяльності відбиваються і на особистісно-професійних властивостях, що призводить до їх деформації. Загальною психологічною умовою, що призводить до професійної деформації, є формування у процесі професійної діяльності негативних психічних складних функціональних станів, їх домінування та дія. Вони сильно впливають на перебіг психічних процесів і дію психічних функцій. Якщо такі негативні стани виникають дуже часто або тривають постійно, то вони не просто діють на психічні процеси та функції, вони їх цілеспрямовано змінюють, щоб вони відповідали цим станам. Зміна психічних функцій призводить до зміни властивостей особистості.

Професійна деформація може виникати навіть на стадії особистісно-професійного розвитку, якщо вона організована неправильно. У такому разі виникає деформація особистісно-професійного розвитку. Деформація особистісно-професійного розвитку передуює виникненню професійної деформації особистості або є однією з її причин [25, с. 103-111].

Дослідження професійної деформації зазвичай здійснюється в сферах її прояву: суто професійній; професійно-моральній; інтелектуальній; емоційно-вольовій [24, с. 95-103].

Існує й інший підхід, за яким прояви деформації відбиваються у зміні змісту компонентів структури професійної діяльності: цільовому; мотиваційно-смісловому; програмуючому; пов'язаним із прийняттям рішень; регулятивно-виконавчому; контрольному [24, с. 95-103]. За змінами цих компонентів судять про рівень та зміст професійної деформації.

У психологічних дослідженнях розробили різні класифікації професійної деформації. Згідно з однією з них професійна деформація розглядається переважно як синдром, що виникає внаслідок емоційного «вигорання», «адміністративного захоплення» та «управлінської ерозії» [17, с. 60-71]. Згідно з іншою класифікацією виділяються такі види професійної деформації: загально-професійна деформація; спеціальна професійна деформація, що виникає у процесі виконання конкретної діяльності («спеціалізація» професійної деформації); професійно-типологічна деформація, обумовлена особливостями внутрішніх умов професійного типу особистості, що мають загальний та особливий характер, що впливає на спрямованість особистості, характер, мотивацію, рівень домагань тощо; індивідуальна деформація, що виявляється у переважному формуванні психічних акцентуацій [17, с. 273].

Для психологічного вивчення професійної деформації застосовують різні методи: спостереження, інструментальна психологічна діагностика, аналіз результатів діяльності, вивчення професійних взаємодій. Інструментальна психологічна діагностика проявів професійної деформації здійснюється переважно за допомогою психологічного тестування, яке покликане визначити схильність суб'єкта діяльності до впливу негативних факторів, пов'язаних з даною діяльністю та умовами її виконання. Використовуються авторські методики, зокрема, «Деформація особистісно-професійного розвитку керівника» та «Професійно-ідентифікаційні деструкції суб'єктів юридичної діяльності» [17, с. 421]. Як зазначалося, професійна деформація особистості має багато психологічних причин. Однією з головних є професійне (психічне, емоційне) вигорання або синдром професійного

вигорання. Цей синдром є відображенням регресивних тенденцій в особистісно-професійному розвитку. Він проявляється, насамперед, у «збіднінні» і навіть повному зникненні деяких професійно важливих властивостей суб'єкта діяльності [14, с. 108-115].

Вважається, що поняття «емоційне вигорання» було запропоновано американським психіатром Г. Фрейденбергером у 1974. Згодом поняття «емоційне вигорання» стало тотожним поняттю «професійне вигорання» [51, с. 119-124].

Існують різні визначення синдрому професійного вигорання. Науковці сходяться на тому, що це системна якість суб'єкта праці, яка проявляється в негативних психічних станах, процесах, відносинах та диспозиційних установках по відношенню до себе суб'єктам та об'єктам діяльності, у деформації професійної спрямованості у вигляді смислового відчуження та ресурсно-руйнівних копінг-стратегій [30, с. 113-114].

Проблема психічного вигорання нині привертає дедалі більшу увагу дослідників через свою високу практичну значимість та недостатню розробленість. Практична значущість проблеми проявляється в тому, що процеси психічного вигорання неминуче негативно відбиваються на ефективності та надійності виконуваної професійної діяльності, знижують інтерес до самої діяльності. Якщо узагальнити, можна стверджувати, що професійне вигорання є насамперед психічним, пов'язаним з емоційними проявами у діяльності, відносинах, взаємодії та спілкуванні [46, с. 318-326].

Разом з тим у існуючих наукових підходах по-перше, не сформований цілісний та несуперечливий понятійний апарат; зокрема, зустрічаються поняття «емоційне вигорання», «психічне вигорання», «психологічне вигорання», «професійне вигорання», що практично ототожнюються. На нашу думку, узагальнюючим є поняття «психічне вигорання», інші більшою мірою відображають наслідки його проявів. Можна стверджувати, що професійне вигорання має психологічні причини та прояви, які мають відбиток в емоційній сфері і як наслідок – у поведінці, стосунках та спілкуванні. Також

професійне вигорання ототожнюється із професійною деформацією [40, с. 130-135]. По-друге, не дано точного, що стало канонічним визначення цього психологічного феномену; переважно даються визначення пов'язані з проявом вигорання, які близькі до визначення професійної деформації. По-третє, точно не описані основні психологічні механізми виникнення феномена психічного вигорання, перевага надається описам наслідків. По-четверте, недостатньо вивчений зв'язок психологічних, психофізіологічних та соціально-психологічних детермінант виникнення психічного вигорання [24, с. 95-103].

У диференціально-психологічних дослідженнях було показано, що важливою причиною психічного вигорання є суб'єктивна дискомфортність, що виникає у процесі діяльності. Суб'єктивна дискомфортність пов'язана з домінуванням негативних емоцій переважно депресивного характеру, що негативно впливають на підструктуру спрямованості особистості [36, с. 165-175]. Ці негативні прояви обумовлені в першу чергу факторами поточного та випереджаючого соціального відображення: негативними особистісними та професійними оцінками перспектив, песимістичними прогнозами, нездійсненністю очікувань тощо. Іншими словами, емоційне вигорання настає через суб'єктивне переживання, що виникає при зіставленні реальності та очікувань, бажаного та наявного за практичної неможливості змінити ситуацію. Звідси й гострий психологічний дискомфорт, який змінює мотиваційно-сміслові утворення, що знижує активність. На відміну професійної деформації, у професійного психічного вигорання більшою мірою виражена суб'єктивна основа. Ці причини, безперечно, важливі, але насправді їх більше [36, с. 165-175].

Цікаві гіпотези щодо інших психологічних причин професійного вигорання, зокрема констатації зв'язку психічного вигорання з психічним насиченням. Ця гіпотеза пояснює феномени професійного вигорання у системах «людина-людина» (викладачі, артисти, лікарі та ін.). Основою цієї продуктивної є першочергова увага до умов одноманітності діяльності та фактору її малої значущості, що уподібнюється «довбання в одну точку», що

викликає психічне насичення. Звідси виникає психічне виснаження, що веде до вигорання [36, с. 165-175]. Інша гіпотеза констатує настання психічного вигорання внаслідок ослаблення регуляторної ролі мотивації, що, на наш погляд, є головною причиною. Ослаблення чи відсутність сильних мотивів професійної діяльності призводить до втрати особистісних смислів, що негативно позначається на ставленні до неї [36, с. 165-175].

Дуже значущими результатами, отриманими розробки даної проблеми, є опис проявів і наслідків професійного вигорання. Узагальнення їх дозволило виділити найважливіші з них: зниження ефективності, якості та надійності діяльності; зниження задоволеності професійною діяльністю, аж до негативного ставлення до самої цієї діяльності; негативні психосоматичні прояви; виникнення та домінування суб'єктивного психологічного дискомфорту; швидка стомлюваність; домінування негативних емоцій; підвищення рівня конфліктності; редукція професійних цінностей та досягнень; цинізм і особливий злий гумор щодо оточуючих та колег по роботі [35, с. 736-745].

У психологічних дослідженнях було встановлено, що професійне вигорання, як і професійна деформація, розвивається так само за характерними стадіями чи фазами. Щоправда, їхній психологічний зміст інший. Зазначимо ці фази: фаза напруги; вигорання починається через психічну напруженість, що триває, що носить непродуктивний характер; фаза резистенції, тобто опору, коли ресурси особистості спрямовуються не так на діяльність, але в опір цієї психічної напруженості; фаза психічного виснаження; фаза виникнення власне професійного вигорання [24, с. 95-103].

Динамічні характеристики розвитку психологічного професійного вигорання відрізняються лише однією тенденцією - у середньому практично лінійним пропорційним погіршенням показників діяльності та головних негативних проявів. Причому це може виявлятися, зокрема зі збільшенням стажу професійної діяльності. Природно, що мають місце і варіації цієї тенденції залежно від суб'єктивних та об'єктивних умов та факторів. Для

вирішення завдань нашого дослідження становлять інтерес роботи з психологічного професійного вигоряння адвокатських кадрів, оскільки ця діяльність здійснюється в системі «людина-людина». Вони констатується зв'язок між особистістю і діяльністю викладачів, що зумовлюють появи психічного вигоряння. Зокрема, наголошувалося, що психічне вигоряння настає швидше у тих, хто викладає фундаментальні дисципліни, «тиражовані» на різний контингент учнів тобто за великого обсягу аудиторного навантаження. У цих дослідженнях доведено, що за «тиражованої» викладацької діяльності відбувається: дисграмонізація структури особистості; знижується рівень рефлексивної культури; знижується рівень професійної мотивації; підвищується тривожність та напруженість; підвищується невпевненість у собі, деформація професійних смислоутворень; виникають чи загострюються внутрішньо-особистісні конфлікти [24, с. 95-103].

В результаті проведених досліджень було виявлено причини психічного вигоряння у викладачів правничих дисциплін вищих навчальних закладів. Серед організаційних чи соціальних причин слід виділити: реально низький соціальний та матеріальний статус викладача вишу; протиріччя між інерцією сприйняття викладача як представника престижної професії адвоката та реальним низьким статусом; неадекватно низький запит на професіоналізм викладачів у ВНЗ, особливо у недержавних; відсутність адекватної системи стимулювання зростання професіоналізму викладачів. Серед суб'єктивних причин зазначено: високий рівень конституційної тривожності; емоційна нестійкість, нейротизм; психастенічна акцентуація; меланхолійний тип темпераменту, схильність до депресивних станів; проблеми з «цілісністю індивідуальності» [24, с. 95-103].

У процесі досліджень психологічного вигоряння було обґрунтовано феномен психологічної стійкості до вигоряння працівників адвокатури, описано його загальні ознаки. Вони насправді є антитезами суб'єктивних причин психічного вигоряння адвоката.

Важливо, що у проведених дослідженнях було визначено психологічні умови та чинники, котрі сприяють зниженню рівня психічного вигорання адвоката. Узагальнення їх дозволило виділити найважливіші їх: формування внутрішньої «додаткової» мотивації (це для професіоналів високого рівня); підвищення престижу та статусу адвокатської діяльності; «збагачення» цієї діяльності, доповнення її наукової, науково-методичної; організація системи професійного підбору на адвокатську діяльність з психологічних підстав; використання можливостей психологічних тренінгів для розвитку найважливіших для адвоката особистісно-професійних якостей та умінь [40, с. 130-135].

Результати проведених досліджень показали, що психічне вигорання є психологічним явищем, що розвивається на тлі специфічного складного функціонального стану типу динамічної неузгодженості, що проявляється не тільки в діяльності, поведінці, взаємодіях, а й у самотавленні та самооцінці. Головними психологічними детермінантами його виникнення є: соціально-психологічні (високий соціальний статус); психологічні (зниження рівня мотивації, деякі індивідуальні особливості); психофізіологічні (психічне насичення). Найбільш значущими є першопричиною, безумовно, є соціально-психологічні в силу їх дії, що має об'єктивний характер. За сприятливих соціально-психологічних факторів можуть з'явитися нові особистісні та професійні смисли, які призведуть до створення компенсаторних психологічних систем, що виконують захисні функції [35, с. 736-745].

Для цього дипломного дослідження безперечний інтерес становлять роботи з професійного вигорання юристів та адвокатів [14; 24; 30; 34; 35]. Наголошувалося, що професійне вигорання адвокатів супроводжується негативними емоціями, такими як страх, печаль, почуття безнадійності, гнів, прояви невротичності, потреби в самоствердженні (для адвокатів кримінального судочинства), психастенія та емоційна спрямованість, тобто спрямованість на подолання небезпеки, схильність до ризику, боротьба адвокатів цивільного судочинства). Психосоматичні порушення, що



виникають внаслідок професійного вигоряння, у жінок адвокатів виражені сильніше. Якщо узагальнити результати проведених досліджень, можна стверджувати наступне: професійна деформація особистості є складовою загальної професійної деструкції; вона тісно пов'язана з психічним професійним вигоранням, яке може бути її причиною; проявляється у професійній діяльності, особливо пов'язаної з професійними взаємодіями; залежить від умов та характеру професійної діяльності, ступеня відповідності їм індивідуальних особливостей та можливостей суб'єкта; буває різних видів; має подібні прояви у діяльності, поведінці, відносинах, спілкуванні, зміні особистісно-професійних якостей [35, с. 736-745].

Центральним є феномен професійної деформації особистості, що є наслідком загальної професійної деструкції. Головною складовою професійної деформації є професійне вигорання. Професійна деформація особистості проявляється на соціально-психологічному, психологічному та психофізіологічному рівні та може бути кількох видів. Прояви професійної деформації зазначені у зміні особистісно-професійних якостей, погіршенні ефективності та надійності діяльності, зміні системи відносин, ускладненні професійних взаємодій.

### **1.3. Психологічні особливості дослідження професійної деформації адвокатів**

Психологічне вивчення професійної деформації адвокатів, згідно І. Моцонелідзе, відноситься до особливого рівня психологічного знання, тобто пов'язаного з конкретною сферою предметної діяльності або професійною діяльністю [34, с. 736-745]. У зв'язку з цим дослідження професійної деформації адвокатів має здійснюватися з урахуванням результатів подібних досліджень в інших професійних сферах, більше того, необхідно використовувати напрацьований в інших галузях досвід. Слід зазначити, що проблема професійної деформації особистості добре вивчена психологами у системі освіти, у державних службовців та у суб'єктів діяльності

правоохоронних та пенітенціарних органів. Інтереси дослідження професійної деформації медичних працівників, керівників, військових керівників, соціальних працівників [5; 6; 12; 13; 14; 17; 24; 25; 27; 31; 42; 51]. У світлі проблем справжнього дипломного дослідження інтерес представляють і результати психологічного вивчення професійної деформації суб'єктів діяльності у системі Державної служби виконання покарань. Там, як і адвокатської діяльності, частина об'єктів мають подібні психологічні характеристики. Відмінною особливістю цих досліджень є вивчення деформації у професійній сфері, а й у моральної, інтелектуальної та емоційно-вольової сферах [6; 44, с. 352].

Особливістю професійної деформації працівників адвокатури є деформація правосвідомості, яка проявляється у трьох основних видах: правовий інфантилізм; правовий негативізм; правовий нігілізм. Крім них, наголошувалися такі прояви: емоційна холодність, байдужість; цинізм; зниження рівня культури спілкування; формалізм; підозрілість; підвищення рівня конфліктності; завищена самооцінка [25, с. 103-111].

Професійна деформація у співробітників адвокатури проявляється у скоєнні різних делінквентних вчинків та порушення законності. Важливо відзначити, що ці прояви особливо помітні на мотиваційному, функціональному і комунікативному рівні регуляції своєї діяльності [6].

Цікавими є дослідження професійної деформації службовців юстиції з різним стажем служби. Так було відзначено, що зі збільшенням стажу служби зростає ймовірність виникнення емоційного вигорання та професійної деформації. Найчастіше це відбувається у гіпертимних та екзальтованих особистостей співробітників, а також у інтровертів. Відзначено формування та посилення параноїдальної акцентуації у співробітників із великим стажем роботи [32]. Важливо наголосити, що подібні прояви професійної деформації відзначені і у співробітників органів внутрішніх справ [29, с. 195-199; 31].

Варто враховувати, що вони були структуровані на підставах їхньої причинної зумовленості: соціально-економічної, ідеологічної, соціально-психологічної, особистісної, специфікою професійної діяльності.

Також інтерес представляють роботи з професійної деструкції та деформації суб'єктів юридичної праці. У юристів відзначалася «професійна спритність», стереотипізація діяльності, дріб'язковість тощо, у прокурорів – обвинувальна установка, у слідчих – правова підозрілість тощо [22; 88; 169]. Корисними для цієї роботи є психологічні дослідження формування корупційної спрямованості особистості [6].

Зауважимо, що тема дипломного дослідження, присвячена виявленню психологічних особливостей професійної деформації адвокатів, побічно співвідноситься з такими дослідженнями. Так з психології у працях О. Боднарчук виявлено емоційно-особистісні передумови психічного вигорання адвокатів у різних видах судочинства та описаний психологічний емоційно-особистісний портрет психічного вигорання адвокатів [6]. С. Ковальчишина у вивченій вибірці адвокатів у числі основних детермінант розвитку вигорання загалом вказує на емоцію гніву, тривалість емоцій та психастенію, що викликають психоемоційне виснаження; при цьому деперсоналізація посилюється насамперед ворожістю, інтроверсією, а переживання психотравмуючих обставин – невротичність, уразливість, емоційна лабільність. У суміжних психологічних областях є кілька робіт, у яких вивчаються окремі аспекти діяльності адвокатів.

З педагогічної психології досліджено розвиток професійно значущих якостей особистості майбутнього адвоката в освітньому процесі вишу [49, с. 254-257]. Цінним для нашого дослідження є виконаний О. Синеюким у межах цієї роботи психологічний аналіз діяльності адвоката [43, с. 425-431]. Загалом дана робота присвячена вивченню якостей тільки адвокатів-початківців. Серед даних професійних якостей особливо виділено такі психологічні якості, які значущі для ефективного включення до практичної адвокатської діяльності: комунікативна компетентність, високий рівень

інтелекту та стійкість емоційно-вольової сфери особистості. Також з педагогічної психології виконано дослідження Н. Пророк, що виділяє психологічну складову в системі підготовки студентів загалом до діяльності у сфері правосуддя, а саме вивчено можливі деформації професійного розвитку суддів [41, с. 655-665]. Розвитку професійно значущих якостей юриста, а саме розробці розвиваючої моделі якостей юриста, що реалізується в освітньому процесі коледжу, присвячено праці Л. Лежичкіної [25, с. 103-111]. У роботі порушено проблему взаємозв'язку між характером професійної діяльності та особливостями особистісних властивостей юриста.

У рамках психології розвитку та акмеології проведено дослідження психологічних особливостей смислової саморегуляції правоохоронних органів. С. Ковальчишина за допомогою дослідження смислової саморегуляції виявила найважливіші особистісні характеристики, які максимально сприяють професійній успішності співробітників апарату суду, а також смислові бар'єри, що перешкоджають їхній професійній самореалізації [18, с. 60-71].

У рамках юридичної психології О. Євдокімова виявлено структуру психологічних особливостей особистості прокурора щодо забезпечення участі у розгляді справ судами, що визначає успішність його професійної діяльності [14, с. 108-115]. Психологічні особливості діяльності прокурора щодо забезпечення участі у розгляді кримінальних справ судами сприятимуть уточненню особливостей психологічного дослідження професійної деформації адвокатів як протилежної сторони судового процесу.

Розвитку регулятивної компетентності суб'єктів правозахисної діяльності присвячено роботу І. Билиця, яка розкриває систему формування та розвитку регулятивної компетентності суб'єктів правозахисної діяльності (оперативних працівників, слідчих, суддів, адвокатів, корпоративних юристів) [5, с. 168-170]. Отримані результати слід використовувати під час проведення досліджень професійної деформації адвокатів.

Проведений огляд публікацій із проблеми дослідження, експертне оцінювання проблеми, аналіз адвокатської практики показали, що професійна

деформація адвокатів проявляється практично постійно, причому ймовірність виникнення професійної деформації дуже велика. Багато адвокатів не усвідомлюють виникнення і домінування професійної деформації. Справа в тому, що професія адвоката відноситься до сфери «людина-людина», а в ній, як відомо, виникнення професійної деформації спостерігається особливо часто. Важливо, що в адвокатів взаємодія у системі «людина-людина» здійснюється, зокрема, і з людьми, які відрізняють асоціальними якостями і поведінкою. Багато хто з них, спілкуючись з адвокатами, перебувають у складних психічних станах, що впливає і на адвокатів, на їхню психіку. Крім того, як нами зазначалося, діяльність адвоката при особливому відношенні до них, пов'язана з особливими та екстремальними умовами здійснення, нестабільністю, які є психологічно дуже витратними для суб'єкта, і, як наслідок, знижують його ресурсність [14, с. 108-115].

Проведені окремі дослідження дали змогу виявити деякі прояви професійної деформації адвокатів. Особливо відзначалися правовий нігілізм, цинізм, емоційна холодність, завищена самооцінка, стереотипізація мислення. Слід зазначити, що дані прояви здебільшого мають місце у підструктурі спрямованості особистості адвокатів, меншою мірою вони стосуються підструктури характеру та психічних процесів. Цей факт є втішним, тому що підструктура спрямованості особистості найбільше схильна до зовнішнього впливу, що дозволяє успішно здійснювати психологічну корекцію [14, с. 108-115]. Слід особливо наголосити, що ці прояви професійної деформації були відзначені у співробітників правоохоронних органів та пенітенціарної системи, хоча їхня професійна діяльність у її утриманні радикально відрізняється від діяльності адвокатів. Прояв синдрому емоційного вигорання адвокатів, як впливає з публікацій, так само практично ідентичний проявам у співробітників правоохоронних органів та пенітенціарної системи. Зокрема, відзначаються емоційне виснаження, байдужість, негативне ставлення до колег та своїх обов'язків [17, с. 314]. І причини емоційного вигорання називаються ті ж самі: психічна перевтома, хоча очевидно, що їх більше.

Такі збіги не випадкові і навряд чи мають «універсальний» характер. Психологічні механізми професійної деформації можуть бути подібними, проте різна специфіка професійної діяльності та умов праці обов'язково мають знайти своє відображення та визначити відмінності.

Слід зазначити, що у методичному відношенні дослідження з таким об'єктом відрізняються значною складністю. Як зазначалося, наявність професійної деформації мало усвідомлюється суб'єктами діяльності. У той же час, через очевидне погіршення якості професійної діяльності, що виникає від професійної деформації, сприймається як результат дії суто зовнішніх факторів і причин, тобто суб'єктивна причинність, як правило, заперечується. Цьому сприяє також розвиток у адвокатів демонстративної акцентуації характеру [32].

У психології праці накопичений значний досвід вивчення психологічно складних об'єктів, який слід використовувати під час психологічного вивчення професійної деформації адвокатів. Насамперед, необхідне проведення комплексних досліджень для здобуття різноманітного знання психофізіологічного, психологічного, соціально-психологічного. Необхідно використання різних методів, особливо включеного спостереження, експертного оцінювання, анкетування, інструментальної та неінструментальної психологічної діагностики, інтерв'ювання. Це дозволить сформулювати цілісне уявлення про психологічні характеристики об'єкта, що вивчається [35, с. 159-166].

Реалізація комплексного підходу щодо професійної деформації адвокатів має здійснюватися за напрямками вивчення різних характеристик адвокатів як суб'єктів діяльності, особистості та індивідуальності. Принцип суб'єктності. У психологічних дослідженнях нині він сприймається як із провідних принципів. Принцип суб'єктності пов'язаний з ідеєю розгляду людини як суб'єкта організації буття, пов'язаного з потребою та здатністю вдосконалення та самореалізації [35, с. 159-166]. Згідно з цим підходом, ставши суб'єктом, людина виробляє індивідуальний стиль та способи

організації своєї діяльності. Вони відповідають якостям людини, її ставленню до дійсності та її вимогам до неї, об'єктивним характеристикам даного виду діяльності. Тому людина як суб'єкт є інтегруючим, центральним, координуючим центром діяльності: активне орієнтування у професійних та життєвих ситуаціях; здатність до цілепокладання; ініціативність; самостійність; вміння прогнозувати, планувати; активність у досягненні поставленої мети; висока самоефективність; високий рівень самоконтролю, самокорекції; вміння здійснювати довільну саморегуляцію; спрямованість на продуктивний розвиток; спрямованість на самореалізацію та творче творення. Представлені вище психологічні ознаки суб'єктності, як свідчать психологічні дослідження є найважливішими особистісно-професійними якостями, необхідними багатьом професійним сферам [3, с. 17-24].

Суб'єктність за змістом відрізняється від суб'єктивності, що з індивідуальними особливостями сприйняття і відносинами. Суб'єктність визначає велику самостійність та свободу людини, її діяльності, взаємодій та відносин, у тому числі і у виборі цілей, еталонів, способів свого розвитку.

Адвокати відрізняються високим рівнем суб'єктності, закладеної вимогами самої їхньої професії. Вони у своїй професійній діяльності не перебувають у ієрархічних відносинах, самостійні, незалежні, самі ставлять цілі діяльності та їх реалізують. Успішність адвокатської діяльності залежить від їхньої ініціативності, здатності швидко орієнтуватися в нових ситуаціях, компетентності, ініціативності та активності. У зв'язку з цим орієнтація на принцип суб'єктності дозволить вирішувати багато психологічних завдань, пов'язаних з адвокатською діяльністю, оскільки самі адвокати, повторимося, є по-справжньому суб'єктами.

У той самий час високий рівень суб'єктності адвокатів за певних умов може стати причиною професійної деформації адвокатів. Високий рівень самостійності, відсутність включеності в ієрархічні відносини тощо можуть стати причиною відомого в психології «комплексу незаперечного

авторитету», перебільшення особистої значущості, правильності прийнятих рішень [25, с. 103-111].

Вивчення психологічних інваріантів професіоналізму показало, що вони пов'язані з довільною саморегуляцією, самоефективністю, самоконтролем, які залежать від рівня розвитку психологічної компетентності та психологічних умінь. Психологічна компетентність обумовлюється розумінням особистості «самої себе» у різноманітті розуміння своїх можливостей [27, с. 146-150]. Психологічна компетентність має універсальне значення, пов'язане зі здатністю до цілеспрямованої орієнтації у своєму «внутрішньо-особистісному просторі», можливістю змін у ньому. Така орієнтація визначається можливістю самопізнання, вміннями «керувати собою», своїми емоціями, функціональними станами, умінням цілеспрямовано «змінювати себе». Від рівня розвитку психологічної компетентності залежать якість самоаналізу, адекватність самооцінки, рівень саморегуляції, самоефективність, реалістичність образу «Я» та інші найважливіші особистісно-професійні властивості, такі важливі для суб'єкта діяльності.

У діяльності адвокатів важливу роль відіграє конфліктологічна компетентність. У психології конфліктологічна компетентність сприймається як інформаційно-регуляторна підсистема професіоналізму, пов'язана з вміннями керувати конфліктом, вирішувати його на конструктивній основі. Конфліктологічна компетентність включає до своєї структури такі складові: знання про причини появи конфлікту, закономірності його розвитку та протікання, знання про психологічні особливості опонентів, що виявляються в поведінці, спілкуванні, діяльності, конфліктному протиборстві; знання психічних станів опонентів; знання про закономірності конфліктного протиборства; вміння передбачати розвиток конфлікту, дії опонентів, їх поведінка під час конфлікту, застосовувані прийоми конфліктного протистояння, його наслідки; вміння впливати на опонентів, впливати на їхні стосунки, оцінки, мотиви та цілі конфліктного протиборства; вміння формувати громадську думку стосовно учасників конфлікту; вміння



здійснювати профілактику конфлікту та вирішувати його на справедливій основі [30, с. 113-114].

Нами проведено теоретико-методологічний аналіз психологічних аспектів проблеми дипломного дослідження. Розглянуто деякі психологічні особливості особистості та професійної діяльності адвокатів. Розроблено професіограму адвокатів, необхідну для проведення психологічних досліджень професійної деформації адвокатів. Професіограма включає вихідні положення, необхідні для її побудови, загальні відомості про професію адвокатів, інформацію про психологічні особливості адвокатської діяльності, вимоги до професійної підготовки та рівня кваліфікації, умови провадження адвокатської діяльності, критерії її ефективності, протипоказання до адвокатської діяльності. Розроблено психограму адвокатів, описано функціональні стани адвокатів у процесі їхньої діяльності, етичні аспекти адвокатської діяльності. Проаналізовано психологічні дослідження професійної деформації суб'єктів діяльності. Розглянуто психологічні зв'язки між професійною деформацією, професійною деструкцією та психічним професійним вигоранням. Розкрито психологічний зміст основних видів професійної деформації, особливостей прояву у діяльності, поведінці, відносинах, спілкуванні та взаємодіях. Показано, що професійна деформація адвокатів є особливим рівнем прояву, який відображає специфіку професійної діяльності та взаємодій. Проведено аналіз психологічних досліджень професійної деформації у професійних сферах, пов'язаних із адвокатською діяльністю. Відзначено схожість отриманих результатів, зокрема, прояви правового нігілізму, цинізму, емоційної холодності, завищеної самооцінки, стереотипізації мислення та ін. Обґрунтовано методологічні засади психологічного дослідження професійної деформації адвокатів (комплексності, суб'єктності), значущість компетентнісного та ресурсного підходів.

## **Розділ II. Емпіричне дослідження професійної деформації працівників адвокатури**

### **2.1. Характеристика методів та процедури проведення емпіричного дослідження професійної деформації працівників адвокатури**

Результати теоретичного аналізу, представлені у першому розділі дипломної роботи, дозволили перейти до наступного етапу нашого дослідження – проведення емпіричного дослідження. Емпіричне дослідження спрямоване на перевірку, уточнення та доведення чи спростування наявності у адвокатів проявів професійної деформації, видів професійної деформації та визначення психологічних механізмів виникнення та розвитку професійної деформації. Крім того, емпіричне дослідження спрямоване на розробку шляхів та засобів подолання професійної деформації адвокатів.

Згідно з проведеним аналізом, професійна деформація адвокатів проявляється як елемент деструкції та емоційного вигорання:

- на рівні властивостей особистості (зниження рівня розвитку особистісно-професійних і професійно-важливих якостей, структурних змін особистості);
- на рівні спрямованості особистості (зниження інтересу до адвокатської діяльності, негативні зміни мотивів та змісту діяльності);
- на психофізіологічному рівні (психологічний дискомфорт, домінування складних негативних функціональних станів);
- на рівні досвіду (стереотипізація, підвищення активності, зниження еталонів якості діяльності);
- на рівні відносин (підвищення рівня конфліктності, негативізму, цинізму тощо).

Отже, емпіричне вивчення професійної деформації адвокатів повинно включати психологічні, психофізіологічні та соціально-психологічні методи. Психологічне вивчення професійної деформації адвокатів має базуватися на застосуванні інструментальних та неінструментальних методів психологічних

досліджень, адекватних складності об'єкта, що вивчається. З положень методології психологічного дослідження, для проведення емпіричного дослідження професійної деформації адвокатів було обрано відповідні об'єкту та предмету дослідження методи, що дозволяють отримати інформативні та надійні результати: спостереження; анкетування; аналіз результатів діяльності; психодіагностика, групові дискусії. Обрані методи та методики довели свою відповідність та інформативність.

*Метод анкетування.* Даний метод знайшов широке застосування у психології праці. Він полягає у зборі та аналізі інформації, яка необхідна для вивчення будь-якого об'єкта. Зазначалося, що у відповідній вибірці середнє значення відповідей чи суджень загалом адекватно відображає характеристики досліджуваного об'єкта. Метод анкетування дозволяє проводити порівняльний аналіз і добре поєднується з іншими методами, доповнюючи їх. Для застосування методу анкетування у вивченні професійної деформації адвокатів було розроблено спеціальну анкету, що включає наступні частини: вступну, основну, класифікаційну, а також висновок. Питання були поєднані таким чином, аби відображати мету, завдання та гіпотезу дослідження та були різноманітними за формою (відкритими, закритими, були завданнями на вибір чи ранжування). Розробка анкети здійснювалася на основі висунутої гіпотези та виявлених теоретичних положень та узагальнень, додаток А.

*Методика «Діагностика рівня «емоційного вигорання» В. Бойко.* Мета використання методики у цьому дослідженні – виявити, якою мірою у індивіда (групи) сформувалися симптоми і фази «емоційного вигорання», чи існує у нього схильність до розвитку даного феномена.

Дана діагностична методика є достатньо інформативною, містить 89 суджень, і може точно представляти психологічний зміст професійної деформації. Дана методика включає три складові, які у свою чергу характеризуються рядом показників: *Напруга*: переживання психотравмуючих обставин; незадоволеність собою; відчуття безвихідної ситуації («загнаність у клітку»); домінування тривоги та депресії. *Резистенція*, тобто опір: неадекватне

вибіркове емоційне реагування; емоційно-моральна дезорієнтація; розширення сфери «економії емоцій», байдужість; редукція (спрощення) професійних обов'язків. *Психічне виснаження*: дефіцит позитивних емоцій; емоційна відстороненість; особистісна відстороненість та деперсоналізація; психосоматичні та психовегетативні порушення. Методика визначає ступінь розвитку окремих симптомів і фаз «емоційного вигорання». Показники виразності кожного симптому перебувають у діапазоні від 0 до 30 балів. При цьому якщо показник симптому менше 10 балів – оцінювався як симптом, що не склався; 10-15 – оцінювався як симптом, що склався; 16 і більше – оцінювався як симптом, що склався.

Перевага даної методики полягає у тому, що вона дає повну картину феномена «емоційного вигорання», дозволяє побачити провідні симптоми «вигорання». Оперуючи смисловим змістом і кількісними показниками, підрахованими для різних фаз формування синдрому «вигорання» можна дати досить об'ємну характеристику особистості, намітити індивідуальні заходи профілактики та психокорекції.

*Опитувальник «Психічне вигорання» розроблений К. Маслач та С. Джексон в адаптації Н. Водоп'янової та О. Старченко.* Опитувальник К. Маслач та С. Джексон був одним із перших методичних інструментів для вивчення синдрому «професійного вигорання». Дана методика є надійним методом дослідження синдрому емоційного вигорання у різних категорій професій типу «людина-людина». Методика визначає рівень розвитку основних компонентів синдрому: «емоційне виснаження», «деперсоналізацію», «редукцію особистих досягнень».

Особливість опитувальника полягає у тому, що він містить 22 твердження про почуття і переживання, пов'язані з виконанням роботи та складається із трьох субшкал, що відповідають шкалам «МВІ». Використання даного опитувальника дозволило вивчити прояви синдрому «професійного вигорання» за трьома компонентами, виділеними К. Маслач та С. Джексон:

«емоційним виснаженням», «деперсоналізацією», «редукцією особистих досягнень».

Відповіді оцінюються за 7-бальною шкалою вимірювання та варіюють від «ніколи» до «завжди». Існують варіанти опитувальника для різних професійних груп (вчителів, менеджерів, медичних працівників, співробітників правоохоронних органів, консультантів фондів соціального захисту тощо). Про наявність високого рівня вигорання свідчать високі бали за субшкалами «емоційного виснаження» та «деперсоналізації» та низькі – за субшкалою «редукції особистих досягнень».

*Проективні методи* були використані нами з метою дослідити синдром «професійного вигорання» у адвокатів. Зокрема, проективний малюнок «Професійно вигорівший адвокат» був використаний з метою вивчити уявлення адвокатів про те, як проявляється синдром «професійного вигорання» у їхньому професійному середовищі.

*Математико-статистичні методи:* аналіз середніх значень; метод процентного співвідношення; аналіз рангової кореляції Спірмена, який дозволяє виявити кількісну міру зв'язку між змінними (симптомами феномену емоційного вигорання і певними індивідуально-психологічними характеристиками).

Математико-статистична обробка даних здійснювалась за допомогою програми SPSS.

Таким чином діагностика за визначеними компонентами професійних деформацій особистості з використанням обраних методик, на нашу думку, дасть можливість отримати емпіричні дані щодо особливостей прояву даного особистісно-професійного явища в адвокатів.

## 2.2. Результати емпіричного дослідження професійної деформації працівників адвокатури

Наше емпіричне дослідження професійної деформації адвокатів здійснювалось поетапно.

На першому етапі нашого дослідження проводилось анкетування. Результати опитування за спеціально розробленою анкетой (Додаток А) засвідчують наявність певних уявлень адвокатів про власний професійний розвиток та його можливі негативні наслідки. Анкета містила питання стосовно розуміння змісту явища професійних деформацій та причин їх розвитку; вивчення уявлень фахівців про професійно важливі якості адвоката (ядра його «ідеального професійного Я»); знання форм і методів профілактики та корекції деструктивних наслідків у професійній діяльності. Мотивація респондентів забезпечувалась інтересом до даної проблеми.

Так, за результатами опитування більшість респондентів 80 % (відповіді «так» – 33 %; «швидше так» – 30 %; «мабуть» – 17 %) зазначили, що у адвокатів виразно проявляється тенденція до розвитку професійної деформації. (18 %) респондентів висловили у цьому сумнів і лише (2 %) респондентів взагалі не погодились з цим твердженням. Отримані дані дозволяють із впевненістю стверджувати, що професійна деформація адвокатів справді є психологічною проблемою, що впливає на ефективність адвокатської діяльності, перешкоджає розвитку їхнього професіоналізму.

Поширеність професійної деформації адвокатів респонденти оцінили по-різному. Більшість зазначили, що вона «дуже поширена» (43 %), «зустрічається» (31%). Про тотальність прояву висловилися (11 %) адвокатів, а (15 %) – зазначили, що професійна деформація адвокатів зустрічається достатньо рідко. Те, що професійна деформація адвокатів не поширена взагалі, не наголосив ніхто з респондентів. Загалом можна говорити про поширення професійної деформації адвокатів, що є характерним явищем для професійної діяльності у професійній системі «людина-людина».



Рис. 2.1. Відсотковий розподіл відповідей респондентів щодо проявів професійної деформації

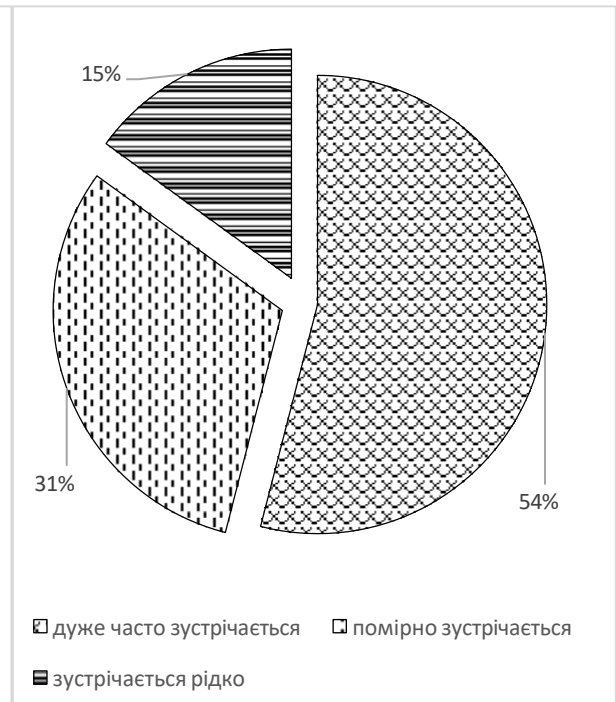


Рис. 2.2 Відсотковий розподіл відповідей респондентів щодо поширення професійної деформації

Також респонденти зазначили, що до професійної деформації більше схильні жінки-адвокати (43 %), а (17 %) вважають, що така схильність більшою мірою притаманна чоловікам-адвокатам. (40 %) респондентів вважають, що до професійної деформації схильні однаково, як чоловіки, так і жінки-адвокати. Тобто, професійної деформації більш схильні жінки-адвокати.

Більшість респондентів 72 % (30 % відповідей «так», 42 % відповідей «скоріше так») вважають, що професійна деформація адвокатів розвивається зі стажем їхньої адвокатської діяльності. Разом з тим (19 %) погодилися із цим твердженням частково, а (9 %) респондентів висловили сумніви.

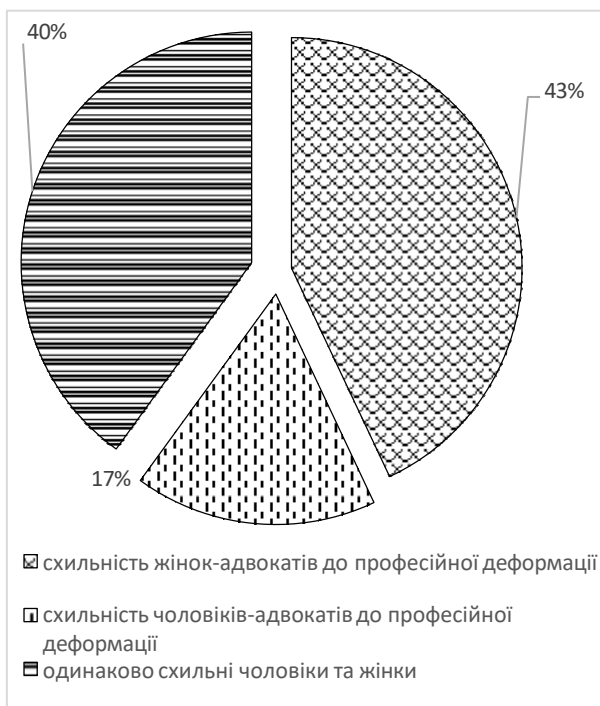


Рис. 2.3. Відсотковий розподіл відповідей респондентів щодо схильності до професійної деформації за статтю



Рис. 2.4. Відсотковий розподіл відповідей респондентів щодо розвитку професійної деформації зі стажем

Більшість респондентів 62 % (27% відповідей «так», 35% відповідей «швидше так») вважають, що багато адвокатів не помічають розвиток у них професійної деформації. 30 % респондентів погодилися із цим твердженням частково, натомість (8 %) висловили сумніви. Не згодних із цим твердженням не виявлено, що ймовірно обумовлено широко відомим у психології феноменом. Так, наприклад, розвиток у себе монотонії помічає мало людей, переважно існує тенденція звертати увагу на те, що «псується настрій», що супроводжує цей стан. Професійній деформації передують негативні практичні стани, які так само «не помічаються» (день не задався, погана погода вплинула, магнітні бурі).

75 % респондентів (30 % відповідей «так»; 45 % відповідей «скоріше так») зазначили, що не вважають професійну деформацію негативним фактором і не надають належного значення її розвитку. (18 %) погоджуються з цим не повною мірою, а (7 %) висловили сумніви. Не згодних із цим твердженням ми не виявили. Тому дана думка є додатковим аргументом на користь твердження про поширеність професійної деформації серед адвокатів.



Отримані результати (переважно «не помічають», «не надають значення») свідчать про те, що такі судження суттєво ускладнюють подолання професійної деформації адвокатів, оскільки вони не помічають проблеми, тому не мають відповідної мотивації та й розуміння діяти.

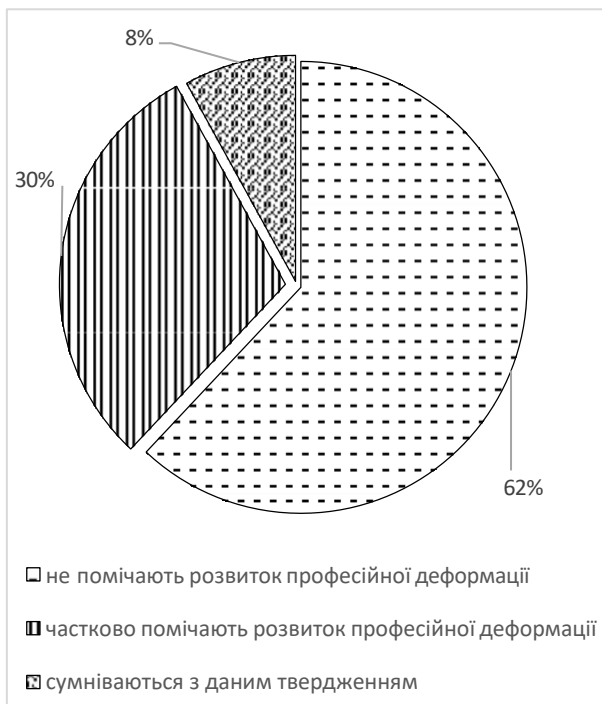


Рис. 2.5. Відсотковий розподіл відповідей респондентів щодо усвідомлення розвитку у них професійної деформації



Рис. 2.6. Відсотковий розподіл відповідей респондентів щодо негативного змісту професійної деформації

Думки респондентів щодо частоти конкретного прояву професійної деформації адвокатів розподілилися наступним чином та представлені на рисунку 2.7.

Представимо окремі види професійної деформації, що часто зустрічаються: *формалізм* – (48 %) (психологічний зміст – негативна зміна ставлення до професійних обов'язків); *стереотипізація мислення* – (46 %) (негативна зміна інтелектуальних функцій); *емоційна холодність, байдужість* – (40 %) (негативна зміна ставлення до інших людей, партнерів); *комплекс незаперечного авторитету* – (36 %) (наслідок неадекватно завищеної самооцінки); *завищена самооцінка, компліментарні уявлення про себе* – (31 %); *цинізм* – (30 %) (негативна зміна ставлення до інших людей, партнерів); *психологічний дискомфорт* – (25 %) (домінування негативних

емоцій, негативних психічних станів без усвідомлення їх причин); *втрата професійних цінностей, почуття обов'язку* – (24 %) (зміна показників спрямованості особистості); *макіавеллізм, схильність маніпулювати іншими людьми* – (22 %) (наслідок завищеної самооцінки та цинізму); *підвищення рівня конфліктності* – (21%) (сприйняття реальності та інших як загрози); *домінування негативних емоцій* – (20 %).

Інші прояви (правовий нігілізм, спритність, «монетизація» професійних інтересів, підозрілість) згадувалися значно рідше – діапазон відповідей варіювався у межах (10 % – 15 %). Із зазначених головних проявів професійної деформації адвокатів можна зробити висновок про те, що приблизно (80 %) мають ендогенний характер та (20 %) – екзогенний.

Таблиця 2.1.

Відсотковий розподіл проявів професійної деформації серед адвокатів (%)

Види професійної деформації	Розподіл проявів професійної деформації серед адвокатів
Формалізм	48%
Стереотипізація мислення	46%
Емоційна холодність, байдужість	40%
Комплекс незаперечного авторитету	36%
Завищена самооцінка	31%
Цинізм	30%
Психологічний дискомфорт	25%
Втрата професійних цінностей, почуття обов'язку	24%
Макіавеллізм, схильність маніпулювати іншими людьми	22%
Підвищення рівня конфліктності	21%
Домінування негативних емоцій	20%

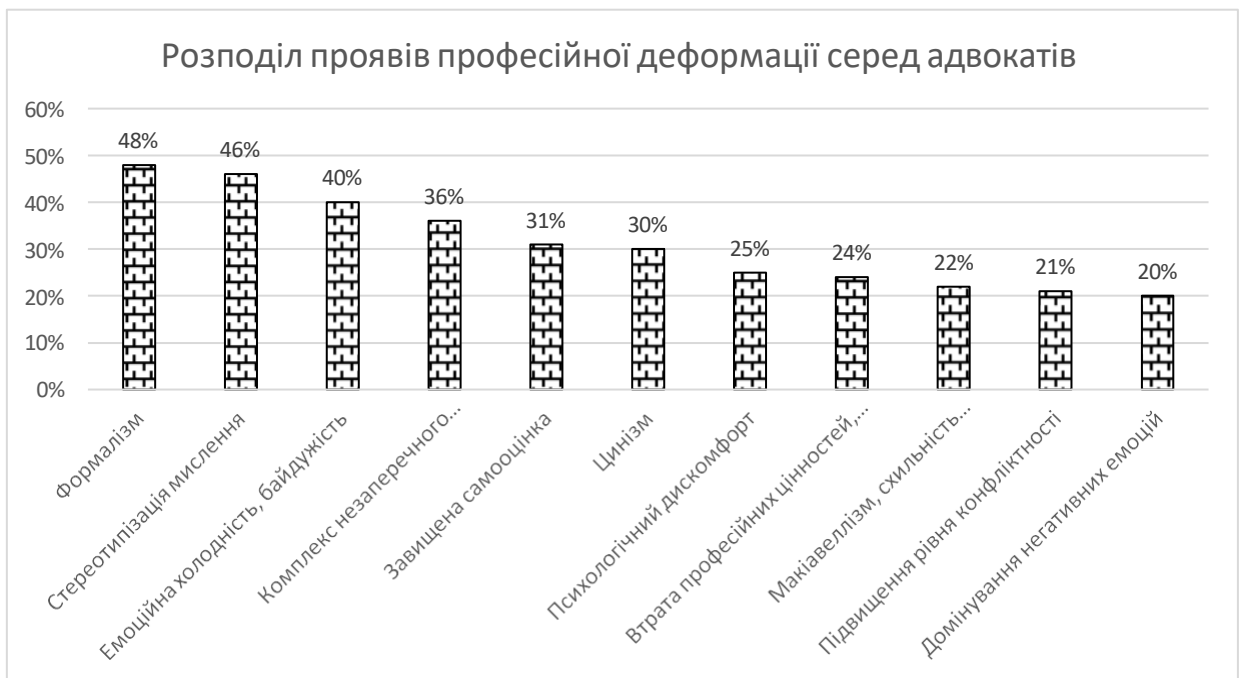


Рис. 2.7. Відсотковий розподіл показників проявів професійної деформації серед адвокатів

Отримані результати дозволяють краще зрозуміти причини професійної деформації адвокатів, проаналізувати отримані дані та вибрати психологічні методи її компенсації.

Дуже важливою була думка респондентів щодо конкретних видів професійної деформації, які найбільше знижують ефективність професійної діяльності адвокатів. Зокрема, ними були зазначені: *формалізм* – (46 %); *домінування негативних емоцій* – (42 %); *стереотипізація мислення* – (34 %); *емоційна холодність, байдужість* – (28 %); *макіавеллізм, схильність маніпулювати іншими* – (28 %); *комплекс незаперечного авторитету* – (27 %); *завищена самооцінка, компліментарні уявлення себе* – (26 %); *«монетизація» професійних інтересів* – (22 %); *психологічний дискомфорт* – (22 %); *цинізм* – (17 %); *втрата професійних цінностей* – (17 %); *підвищення рівня конфліктності* – 14 %; *підозрілість* – 14 %.

Варто зазначити, що, згідно з даними анкетування, найбільш поширені види професійної деформації адвокатів більше, ніж інші здатні знижувати ефективність їхньої професійної діяльності.

Таблиця 2.2.

Відсотковий розподіл видів професійної деформації, що мають вплив на ефективність професійної діяльності адвокатів (%)

Види професійної деформації	Розподіл проявів професійної деформації серед адвокатів
Формалізм	46%
Домінування негативних емоцій	42%
Стереотипізація мислення	34%
Емоційна холодність, байдужість	28%
Макіавеллізм, схильність маніпулювати іншими	28%
Комплекс незаперечного авторитету	27%
Завищена самооцінка	26%
«Монетизація» професійних інтересів	22%
Психологічний дискомфорт	22%
Цинізм	17%
Втрата професійних цінностей	17%
Підвищення рівня конфліктності	14%
Підозрілість	14%

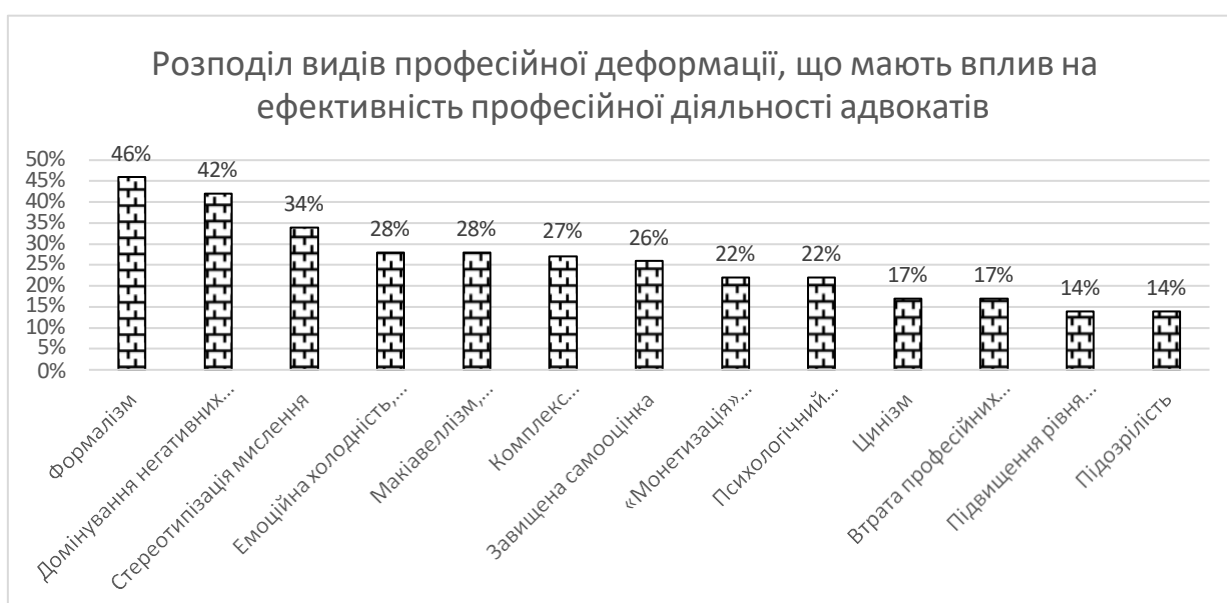


Рис. 2. 8. Відсотковий розподіл видів професійної деформації, які мають вплив на ефективність професійної діяльності адвокатів

Професійна деформація адвокатів може відбуватися за допомогою зростання неконтрольованих психічних акцентуацій, які також можна розглядати як окремі види професійної деформації. З таким твердженням погодилася більшість опитаних 56 % (26 % відповідей «так»; 30% скоріше «так»). Частково з цією думкою погодилось (30 %) респондентів, (10 %) – висловили сумніви і (4 %) не погодились з таким твердженням.

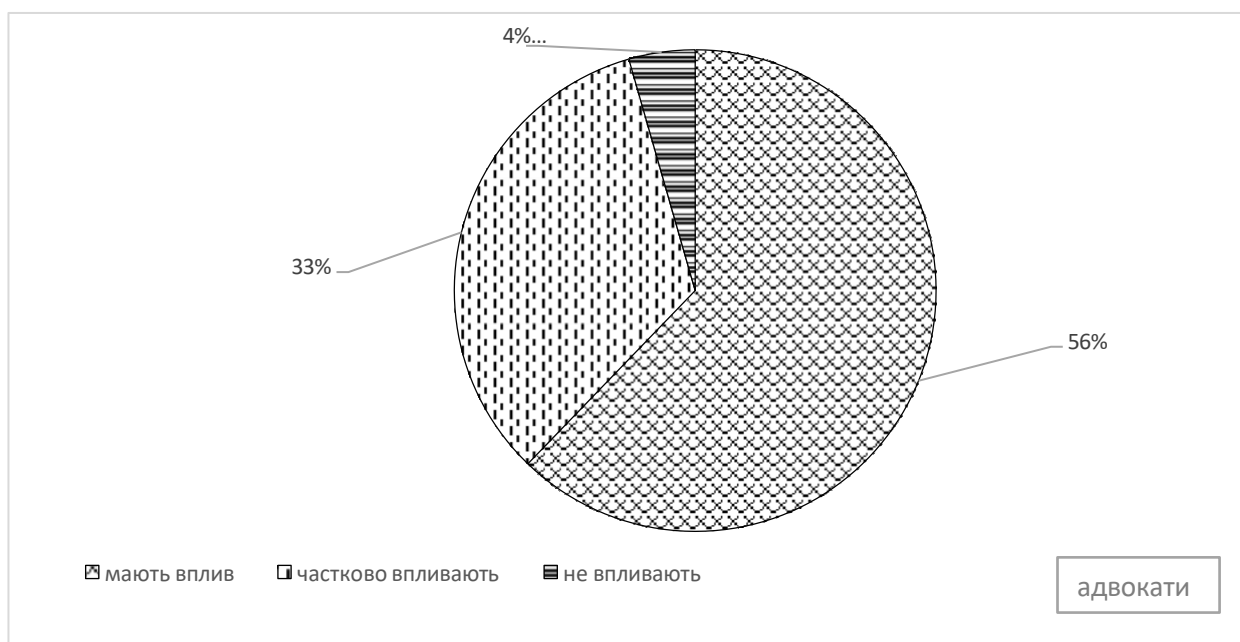


Рис. 2.9. Загальний відсотковий розподіл показників впливу акцентуацій характеру на професійну деформацію адвокатів

У результаті нашого дослідження ми виявили найбільш поширені акцентуації, що сформувалися у процесі адвокатської діяльності: *висока тривожність* – (46 %) (пов'язана з домінуванням негативних психічних станів, відчуттів постійної загрози); *демонстративність, істероїдність* – (42 %) (корелює із завищеною самооцінкою, комплексом незаперечного авторитету); *емотивність* – (32 %) (корелює з низькою психічною стійкістю, низьким рівнем психічної саморегуляції); *педантичність* – (22 %) (у спрямованості – це «пріоритет форми над змістом»); *маніакальність* – (22 %) (проявляється у перевищенні значущості цілей діяльності над смислами, «витратами» тощо); *паранояльність* – (22 %) (недовірливість, підозрілість, скритність, завзятість, надцінність своїх ідей і самої особистості);

*епілептоїдність* – 15 % (як прояв агресивності у ситуації перешкод та протидій).

Слід наголосити, що існують психологічні зв'язки між деякими акцентуаціями та конкретними видами професійної деформації адвокатів. Зазначимо, що демонстративність корелює із завищеною самооцінкою, компліментарним образом «Я» та комплексом незаперечного авторитету; паранояльна акцентуація корелює з підозрілістю та конфліктністю; епілептоїдність корелює з конфліктністю; емотивність та тривожність корелюють із психологічним дискомфортом та домінуванням негативних емоцій. Дані зв'язки дозволяють припустити, що професійна деформація адвокатів часом може розвиватися внаслідок сформованих у них акцентуацій.

Таблиця 2.3.

Відсотковий розподіл акцентуацій характеру, що мають вплив на професійну деформацію адвокатів (%)

Види акцентуацій характеру	Розподіл проявів професійної деформації серед адвокатів
Висока тривожність	46%
Демонстративність істероїдність	42%
Емотивність	32%
Педантичність	22%
Маніакальність	22%
Паранояльність	22%
Епілептоїдність	15%
Підозрілість	14%



Рис. 2.10. Відсотковий розподіл показників впливу видів акцентуацій характеру на професійну деформацію адвокатів

Важливою була думка респондентів щодо можливості самостійного подолання адвокатами професійної деформації, що може виникнути. (31%) респондентів (8 % відповідей «так»; 23 % скоріше «так») вважають таке можливим. Також 54 % (43 % відповідей «так»; 11 % скоріше «так») вважають, що самостійно це зробити не можна, (15 %) респондентів вважають це частково можливим.

Подолання професійної деформації респонденти вважають можливим (45 %), якщо мати знання про психологічні причини виникнення та механізми дії; (35%) – вважають, що це можна робити за рахунок розвитку психологічної компетентності; вважають необхідним при цьому знати прийоми психологічної саморегуляції, необхідність участі у психологічних тренінгах; (20 %) – вважають, що потрібні регулярні консультації із професійними психологами.

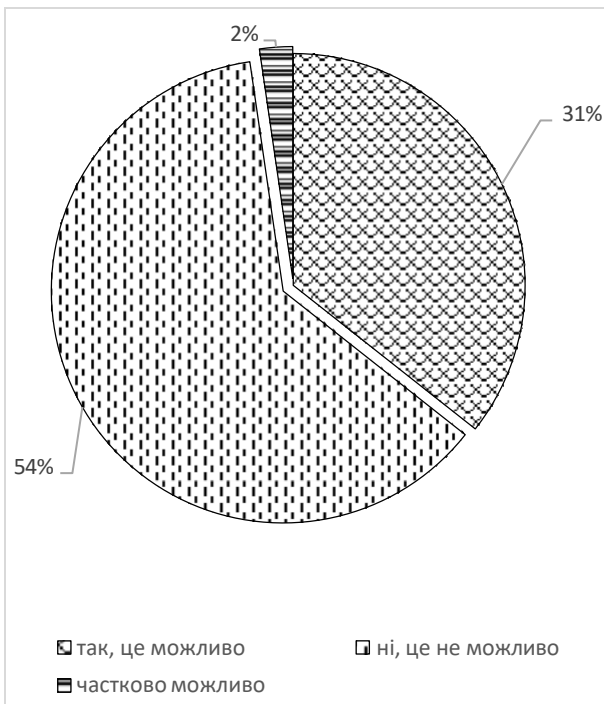
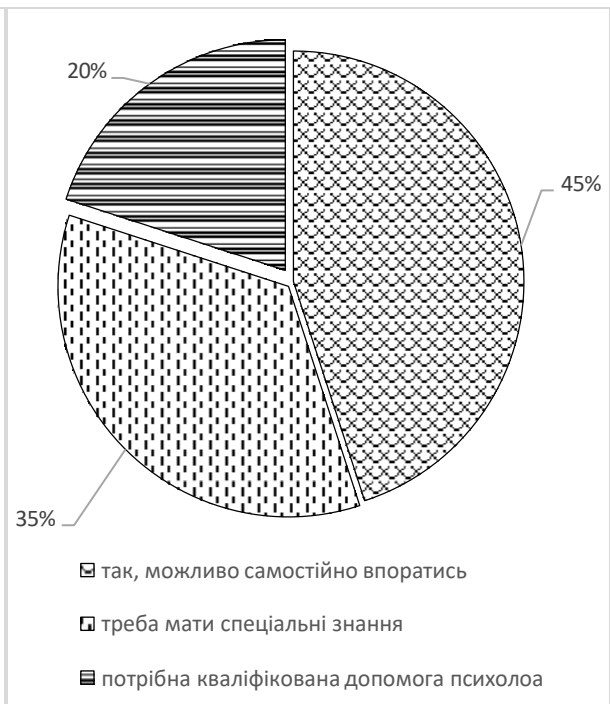
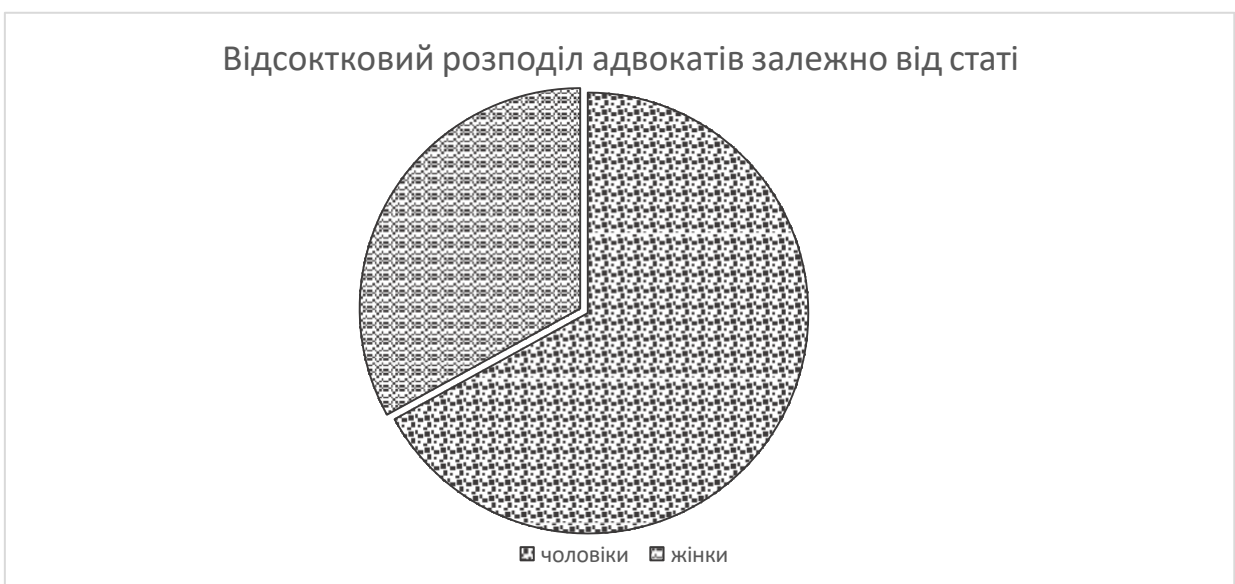


Рис. 2.11. Відсотковий розподіл відповідей респондентів щодо подолання професійної деформації в адвокатів



2.12. Відсотковий розподіл відповідей респондентів щодо способів подолання професійної деформації в адвокатів

В емпіричному дослідженні взяли участь (38 %) – жінок-адвокатів та (62 %) чоловіків-адвокатів. Ймовірно, що професійна деформація адвокатів-жінок має певні відмінності від професійної деформації адвокатів-чоловіків. Виявлення цих відмінностей можливе за допомогою порівняльного аналізу результатів, отриманих у результаті анкетування.



2.13. Відсотковий розподіл респондентів залежно від статі



1. Чоловіки респонденти виявили велику активність під час обговорення тенденцій розвитку професійної деформації адвокатів. Зокрема, (43 %) позитивних відповідей («так» (24 %), «швидше так» (19 %)). У жінок адвокатів – 20 % («так» 9 %; «швидше так» 11 %). Помітні відмінності щодо позитивних відповідей у респондентів. Чоловіки-респонденти не заперечували розвиток професійної деформації у адвокатів, а у жінок все ж таки були, хоча й незначні – (2 %).

2. Нами виявлені певні відмінності в оцінці поширеності професійної деформації адвокатів: 38 % («так» 8 %; «швидше так» 30 %) – у чоловіків-респондентів проти 16 % («так» – 3 %; «швидше так» – 13 %) у жінок. При цьому інші варіанти відповідей – «мабуть», «скоріше ні» мали подібні значення – 14,5% і 16,5% («мабуть»), 8 % і 8 % відповідей «ні».

3. По-різному оцінювалася професійна деформація адвокатів жінками та чоловіками-респондентами. На думку, респондентів жіночої статі саме жінки-адвокати більше схильні до професійної деформації (49 %). Натомість (39 %) чоловіків вважають, що саме чоловіки мають більшу схильність до розвитку професійної деформації. Разом з тим, чверть опитаних вважають, що всі схильні до цього однаково.

4. Не виявлено суттєвої різниці у відповідях стосовно того, що професійна деформація розвивається зі стажем роботи. (31 %) та (36 %) тверджень «так», (38 %) та (45 %) тверджень «швидше так».

5. Не виявлено суттєвих відмінностей у відповідях на п'яте запитання, оскільки було отримано подібний профіль відповідей. Більшість респондентів жінок і чоловіків вважають, що не помічають розвиток у них професійної деформації (23 %; 30 % – відповіді «так», 38 %; 33 % – відповіді «скоріше так», 31 % та 31 % – відповіді «мабуть»).

6. Подібний профіль відповідей був отриманий при висловленні думки, чи надають значення адвокати можливій професійній деформації: категоричні відповіді «так» – 33 % та 30 %. Помітна різниця у позитивних, але не настільки

категоричних відповідях: «швидше так» – 31 % та 52 %, «мабуть» – 28 % та 13 %. У відповідях «ні» виявлені не суттєві відмінності.

7. У визначенні найпоширеніших проявів чи видів професійної деформації адвокатів у своїх оцінках жінки-респонденти були більш стримані, ніж чоловіки-респонденти. Суттєві відмінності, зокрема у два і більше разів виявлено у наступному: *формалізм* (14 % та 34 %); *«монетизація» професійних інтересів* (2 % та 10 %); *психологічний дискомфорт* (4 % та 21 %); *підвищення рівня конфліктності* (7 % та 14 %). Інші види або прояви професійної деформації адвокатів мали близькі значення у відповідях жінок та чоловіків-респондентів.

8. Подібна ситуація спостерігалась в оцінках найбільш негативних проявів професійної деформації адвокатів, які знижують ефективність їхньої професійної діяльності. При цьому оцінки чоловіків-респондентів загалом були більш жорсткими та категоричними. Зазначимо їх: *правовий нігілізм* (2 % та 17 %); *цинізм* (4 % та 14 %); *психологічний дискомфорт* (8 % та 16 %); *«монетизація» професійних інтересів* (6 % та 17 %); *комплекс незаперечного авторитету* (9 % та 18 %).

Інші види чи прояви професійної деформації адвокатів, які негативно відображаються на ефективності їхньої діяльності, мали так само близькі значення у відповідях жінок та чоловіків-респондентів.

9. Відповіді респондентів-жінок та чоловіків щодо розвитку акцентуацій у адвокатів мали подібний профіль.

10. Думки респондентів-жінок та чоловіків щодо видів акцентуацій, що розвиваються в адвокатів, загалом мали подібний профіль. Водночас жінки-респонденти частіше відзначали *маніакальність* (14 % та 8 %), менше фокусувалися на *паранояльності* (6 % та 16 %), тривожності (14 % та 32 %) та *демонстративності* (16,5% та 25 %).

11. Респонденти-чоловіки виявили велику впевненість в оцінці можливості адвокатами самотійно долати професійну деформацію («так» –

(2 %) та (6 %); «мабуть» – 15 % та 28 %). Водночас (10 %) чоловіків-респондентів давали відповіді «ні».

12. Деякі відмінності виявлено у відповідях жінок і чоловіків-респондентів в умовах та засобах подолання адвокатами професійної деформації. Зокрема, чоловіки більшу перевагу надавали інформації про професійну деформацію (19 % та 38 %), а також психологічним тренінгам (12 % та 21 %). Частота вибору інших відповідей була приблизно однаковою.

У проведеному анкетуванні брали участь адвокати, які мають різний стаж адвокатської діяльності, тобто мають різний професійний досвід. Серед респондентів було виділено три групи: адвокати зі стажем роботи до 5 років (10 осіб); адвокати із стажем роботи від 6 до 15 років (16 осіб); адвокати із стажем роботи понад 15 років (14 осіб).

Порівняльний аналіз оцінок та висловлювань залежно від стажу роботи показав певні відмінності. Зокрема, оцінки респондентів зі стажем роботи до 5 років відрізняються більшою категоричністю, крім того, розмах полярності вищий, ніж у респондентів зі стажем роботи понад 10 років.

1. Суттєву різницю в оцінках було виявлено щодо тенденції розвитку професійної деформації адвокатів. Респонденти зі стажем роботи до 5 років були більш категоричними у своїх судженнях – відповідей «так» у них було значно більше. У той же час відповідей «швидше ні» у них було також майже вчетверо більше. Респонденти зі стажем адвокатської діяльності понад 10 років були більш стриманими у своїх оцінках. Психологічними причинами такого розмаху може бути як невеликий досвід, так і феномен «непомітності» розвитку професійної деформації.

2. Аналіз відповідей на питання щодо поширеності професійної деформації адвокатів показав, що, загалом, оцінки були подібними за своїми значеннями, єдиним винятком стали адвокати зі стажем до 5 років, які запропонували у питаннях відповідь – «зустрічається рідко». Це суперечить їх оцінкам, які вони дали у першому питанні. Ймовірно такі розбіжності, у

свою чергу, свідчать про недостатній досвід роботи, і як наслідок не достатнє розуміння даної проблеми.

3. Респонденти з різним досвідом адвокатської діяльності вважають, що адвокати-жінки більше схильні до професійної деформації, ніж адвокати-чоловіки. У той же час оцінки «рівною мірою» суттєво відрізняються: респонденти зі стажем роботи до 5 років відповіли позитивно приблизно в чотири рази частіше.

4. Ствердні оцінки про розвиток професійної деформації зі стажем роботи приблизно рівні у двох групах респондентів, проте оцінок «швидше ні» та «ні» приблизно вдвічі більше у респондентів зі стажем роботи менше 5 років.

5. Респонденти зі стажем адвокатської діяльності до 5 років виявили велику впевненість в оцінці судження, що багато адвокатів не помічають розвиток у них професійної деформації – оцінок «так» було вдвічі більше. Інші оцінки були приблизно одного рівня.

6. Респонденти зі стажем адвокатської діяльності до 5 років виявили велику впевненість в оцінці судження, що багато адвокатів не надають належного значення розвитку у них професійної деформації та негативним її проявам – оцінок «так» було в 1,3 рази більше. Інші оцінки так само були приблизно одного рівня.

7. Профіль оцінок виявлення проявів чи видів професійної деформації адвокатів був у цілому близький, хоч і виявилися деякі відмінності. Знову виявилася тенденція у більшій категоричності оцінок та суджень у респондентів зі стажем до 5 років. Зокрема, цинізм вони згадали у 2,2 рази більше; підозрілість – у 3 рази; комплекс незаперечного авторитету – 1,7 разів; підвищення рівня конфліктності – менше 1,8 рази; втрата професійних цінностей – менше у 1,7 рази; інші оцінки були близькими або приблизно одного рівня.

8. У даному варіанті профіль оцінок виявлення проявів або видів професійної деформації адвокатів був загалом близький, хоча вкотре

виявилася тенденція до більшої категоричності оцінок та суджень у респондентів зі стажем до 5 років. Відмінності в оцінках не відрізнялися більше, ніж удвічі, крім оцінки впливу рівня конфліктності (більше у 2,6 рази) та домінування негативних емоцій (менше у 1,8 разів).

9. Можливість розвитку психічних акцентуацій у процесі адвокатської діяльності – оцінки двох груп були подібними, які мають принципові різниці.

10. Обома групами пріоритет віддано наступним акцентуаціям – демонстративності та тривожності, значущими вважалися маніакальність та паранояльність.

11. Представники обох груп були єдині в думці, що самотійно подолати професійну деформацію для адвокатів буде важко, щоправда, респонденти зі стажем до 5 років виявили більший оптимізм.

12. У виборі засобів подолання професійної деформації, а також їхньої значущості представники двох груп були одностайні, їх оцінки були найближчими.

Таким чином, за результатами анкетування можна зробити висновок про те, що адвокати загалом потребують більш глибоких психологічних знань щодо явища професійного вигорання, вдосконалення умінь та навичок, які сприятимуть ефективності міжособистісної взаємодії з оточенням (колегами, друзями та рідними). Такі знання та навички дозволять більш уважно ставитись до власних переживань даної проблеми, сприятимуть вмінню вчасно розпізнавати прояви професійної деформації, а відтак запобігати її впливу на особистому та професійному рівні.

Як зазначалося у теоретичному розділі, професійне (емоційне, психічне) вигорання передує формуванню професійної деформації, і, ймовірно, входить до її системи. Зважаючи на те, що методи діагностики професійної деформації розроблені для обмежених видів професійних сфер (педагоги, службовці система правоохоронних органів), для її вивчення у адвокатів слід використовувати методи дослідження професійного вигорання, розроблені на рівні загальних, які застосовують для різних професій. Серед них однією з

найбільш надійних та інформативних є методика «Діагностика рівня емоційного вигорання» В. Бойко, яку ми проводили на наступному етапі нашого дослідження. Дана методика дозволяє здійснити комплексне дослідження емоційного вигорання, зокрема виокремити симптоми, які більш повно розкривають дане явище та визначити фазу, яка є «пусковим» механізмом у розвитку емоційного вигорання у адвокатів.

На основі отриманих даних та їх інтерпретації можна отримати дані, які стосуються не лише домінуючих симптомів, які найбільше обтяжують стан людини, а й про зумовленість «виснаження», чи то факторами професійної діяльності, що сприяли виникненню симптомів вигорання, або суб'єктивними факторами, відтак означити напрямки впливу на організаційний клімат задля зниження напруги та виокремити шляхи корекції з професійного вигорання.

Теоретичний аспект та кількісні показники для різних фаз професійного вигорання, дозволили отримати достатньо повну характеристику особистості адвоката.

У психологічній діагностиці із застосуванням даної методики взяли участь 40 адвокатів, які мають різний стаж адвокатської діяльності. Якщо взяти до уваги, що адвокатська професія не є масовою чи поширеною, цю вибірку можна вважати репрезентативною. Мотивація учасників психологічної діагностики забезпечувалася зацікавленістю до означеної проблеми, можливістю познайомитися з результатами діагностики.

Загальні результати психологічної діагностики з використанням методики «Діагностика рівня емоційного вигорання» В. Бойко відображені у таблиці 2.4. Зупинимось на найбільш важливих із них.

Таблиця 2.4.

Загальні показники сформованості синдрому емоційного вигорання за методикою «Діагностика рівня емоційного вигорання» В. Бойко (%)

	Не сформований	На стадії формування	Сформований
Синдром емоційного вигорання	22 %	37 %	41 %

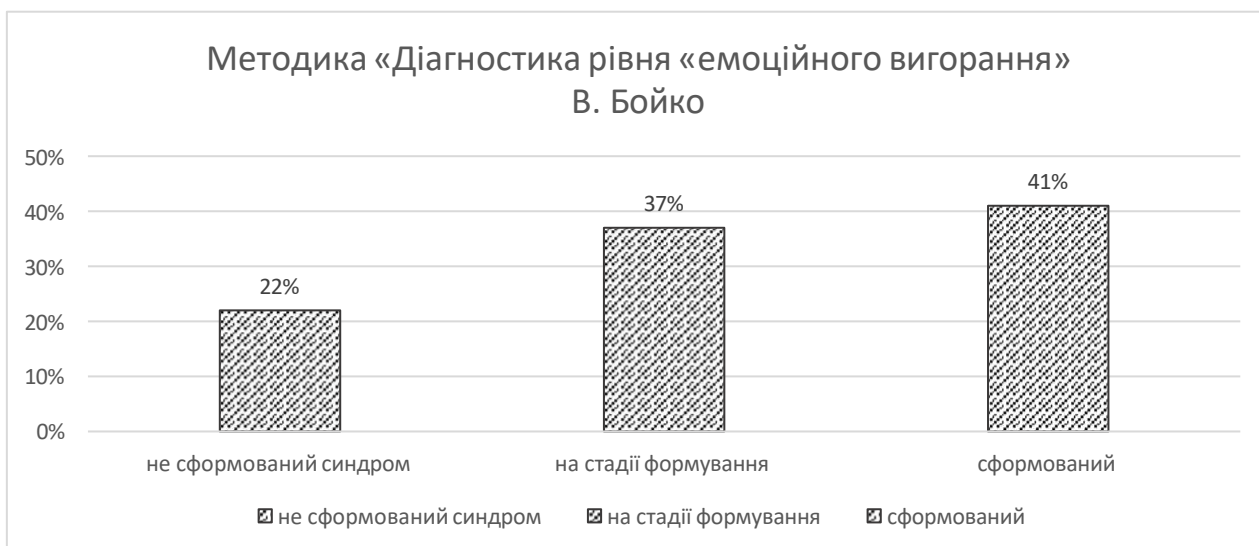


Рис. 2.14. Відсотковий розподіл показників результатів дослідження за методикою «Діагностика рівня емоційного вигорання» В. Бойко

Аналіз результатів дослідження за методикою «Діагностика рівня «емоційного вигорання» В. Бойко дозволив зробити наступні висновки.

Відповідно до психологічної моделі В. Бойко, професійне вигорання проявляється через наступні фази: «напруга», «резистенція» та «виснаження» з відповідними компонентами-показниками. Отримані результати дозволили побудувати відповідний розподіл із 12 симптомів для даних трьох фаз професійного вигорання.

Таблиця 2.5.

Кількісні показники сформованості симптомів емоційного вигорання у адвокатів за методикою «Діагностика рівня «емоційного вигорання» В. Бойко

Симптоми	Не сформований		На стадії формування		Сформований	
	(%)	ранг	(%)	ранг	(%)	ранг
Переживання психотравмуючих обставин	54 %	7	21 %	7	25 %	4
Незадоволеність собою	80 %	2	16 %	9	5 %	12
«Загнаність у клітку»	86 %	1	9 %	12	5 %	11
Тривога та депресія	67 %	6	26 %	5	7 %	10
Неадекватне вибіркоче емоційне реагування	18 %	12	38 %	1	43 %	1
Емоційно-моральна дезорієнтація	72 %	4	15 %	10	13%	8
Розширення сфери економії емоцій	50 %	8	24 %	6	25 %	3
Редукція професійних обов'язків	35 %	11	29 %	4	36 %	2
Емоційний дефіцит	68 %	5	13 %	11	18 %	6

Емоційна відстороненість	46 %	9	36 %	2	17 %	7
Деперсоналізація / особистісна відстороненість	42 %	10	35 %	3	23 %	5
Психосоматичні та психовегетативні порушення	74 %	3	17 %	8	8%	9

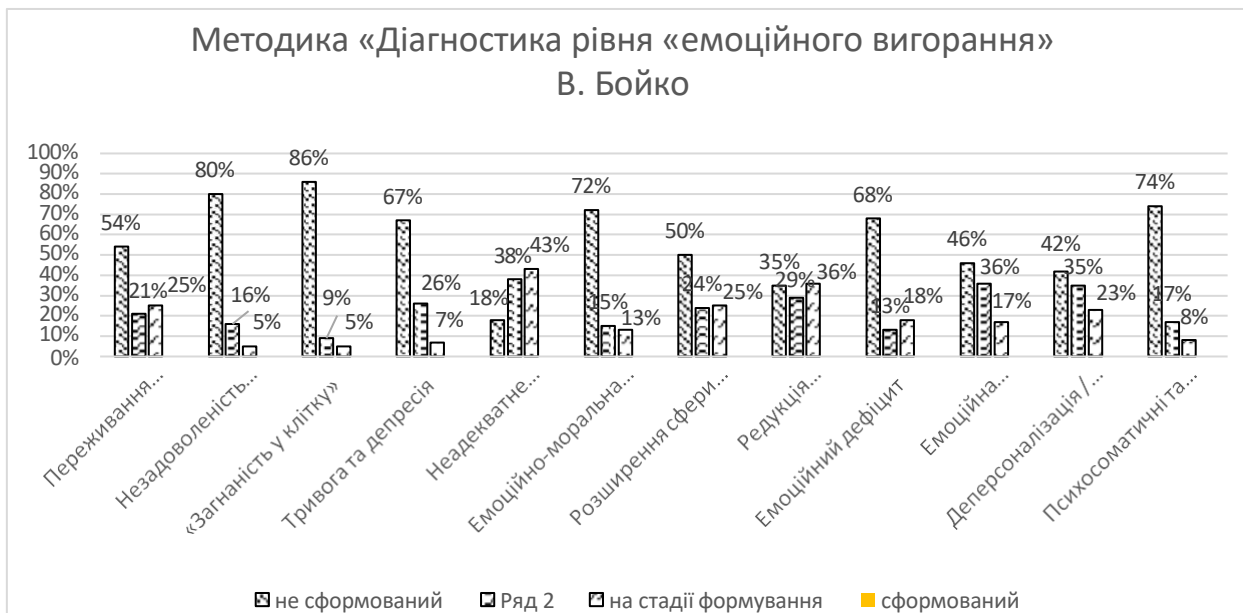


Рис. 2.15. Відсотковий розподіл результатів дослідження сформованості симптомів емоційного вигорання у адвокатів (%)

Щодо розуміння основних детермінант розвитку професійних деформацій у адвокатів варто зазначити, які психологічні зв'язки як наслідок можуть мати місце у професійній діяльності.

Так, зокрема, редукція професійних обов'язків (36 %) може спричинити формалізм у роботі, стереотипізації мислення, втрати професійних цінностей. Емоційна відстороненість (17%), розширення сфери економії емоцій (25%) може призвести до емоційної холодності, байдужості у спілкуванні з друзями, рідними, а також до макіавеллізму. На роботі адвокати втомлюються від контактів з різними людьми, відповідають на питання настільки, що не мають бажання спілкуватися з близькими та друзями.

Неадекватне вибіркоче емоційне реагування (43%) та переживання психотравмуючих обставин (25%) провокують домінування негативних емоцій, підвищення рівня конфліктності та навіть агресивності.



Незадоволеність собою (5%) проявляється значно меншою мірою, відчуття тривоги (7%), психосоматичні та психовегетативні порушення (8%) у респондентів виражено не істотно. Такі результати можуть свідчити про те, що адвокати в силу особливостей своєї професії та професійно важливих якостей відповідно практично не відчують себе «загнаними у клітку», чи «рабами обставин» (5%).

Так, за методикою «Діагностика рівня «емоційного вигорання» В. Бойко, у (41 %) адвокатів відзначено чітко виражений синдром, як комплекс пов'язаних між собою різних ознак, професійного вигорання. Даний синдром перебуває на стадії формування фази «напруга» у (15 %), фази «резистенція» у (42%), фази «виснаження» у (29%). Результати дослідження відображено у таблиці 2.6.

Таблиця 2.6.

Кількісні показники сформованості синдрому емоційного вигорання за методикою «Діагностика рівня «емоційного вигорання» В. Бойко (%)

Фази	Не сформований	На стадії формування	Сформований
Напруга	80 %	15 %	5 %
Резистенція	33%	42%	25%
Виснаження	60%	29%	11%

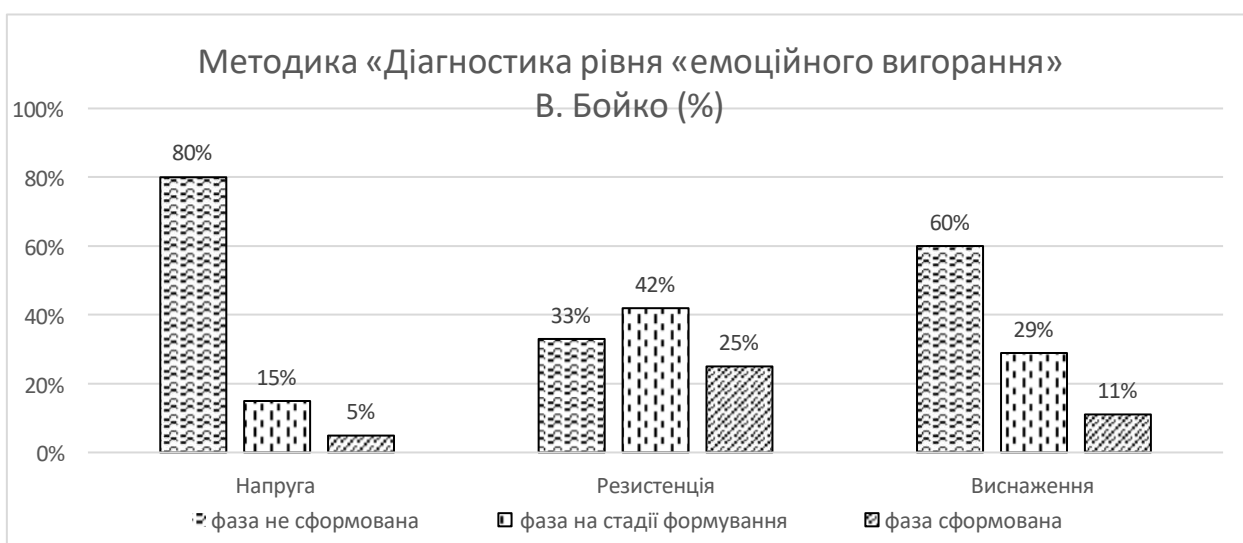


Рис. 2.16. Відсотковий розподіл результатів дослідження сформованості симптомів емоційного вигорання у адвокатів (%)

Результати дослідження за методикою «Діагностика рівня «емоційного вигорання» В. Бойко свідчать про переважання у синдромі емоційного вигорання адвокатів фази «резистенції», для якої характерними є згортання професійних обов'язків, бажанням відпочити, все менше часу витратити на виконання завдань пов'язаних з посадою, прагненням менше взаємодіяти з колегами по роботі та іншими людьми, розширенням сфери економії емоцій, відповідно побути на одинці, неадекватним емоційним реагуванням. Варто зазначити, що 25% респондентів показали високий рівень розвитку фази «резистенція», і лише 5% опитаних адвокатів показали високий рівень розвитку фази «напруження», 11% досліджуваних показали високий рівень розвитку фази «виснаження». Таким чином, можна зробити висновок про те, що розвиток емоційного вигорання у адвокатів відбувається за рахунок другої фази «резистенції», порушень в емоційній сфері особистості адвокатів, що спричиняє деперсоналізацію та редукцію професійних цінностей.

Фаза «резистенції» є фактично опором стресу, який наростає та починається з появи тривожного напруження. Людина свідомо чи несвідомо прагне психологічного комфорту, намагається знизити рівень тиску ззовні засобами, якими володіє на даний момент.

Таблиця 2.7.

Відсоткові показники сформованості компонентів емоційного вигорання адвокатів залежно від стажу роботи (%)

Компоненти емоційного вигорання	Рівні розвитку компонентів емоційного вигорання в адвокатів з різним стажем роботи								
	До 5 років			Від 6 до 15 років			Понад 15 років		
	низьки	середні	високи	низьки	середні	високи	низьки	середні	високи
Напруження	80 %	15 %	5%	78 %	12 %	10 %	65 %	20 %	15 %

Резистенція	55	40	5%	32	43	25	25	44	31
	%	%		%	%	%	%	%	%
Виснаження	68	29	3%	60	29	11	53	30	17
	%	%		%	%	%	%	%	%

Слід зазначити, що у більшості адвокатів синдром емоційного вигорання залежить від стажу адвокатської діяльності.

Зокрема, у адвокатів із стажем роботи до 5 років за компонентом «напруження» ми отримали високий показник у (5%) респондентів. У досліджуваних адвокатів зі стажем роботи від 6 до 15 років такий показник зріс до (10%). Також у групі адвокатів понад 15 років сформованість компоненту «напруження» сягає (15%).

За компонентом «резистенція» у досліджуваних адвокатів до 5 років ми отримали також (5%), зі стажем від 6 до 15 років – (25%) та у групі адвокатів зі стажем понад 15 років – (31%). На стадії формування даного компоненту у групі адвокатів зі стажем до 5 років – (40%), від 6 до 15 років – (43%), понад 15 років (44%).

За компонентом «виснаження» у досліджуваних адвокатів до 5 років ми отримали також (3%), зі стажем від 6 до 15 років – (11%) та у групі адвокатів зі стажем понад 15 років – (17%). На стадії формування даного компоненту у групі адвокатів зі стажем до 5 років – (29%), від 6 до 15 років – (29%), понад 15 років (30%).

Такі результати можуть свідчити про зростання у адвокатів такого психологічного явища, як емоційне вигорання, яке виникає у них із збільшенням стажу роботи.

Об'єктивним доповненням відсоткових показників розвитку емоційного вигорання у адвокатів є проведення кореляційного аналізу. Зокрема, використання кореляційного аналізу Спірмена дозволило виявити достовірні взаємозв'язки між шкалами за методикою «Діагностика рівня «емоційного вигорання» В. Бойко.

Показники прояву компонентів емоційного вигорання в адвокатів за методикою «Діагностика рівня «емоційного вигорання» В. Бойко

Симптоми емоційного вигорання	Фази емоційного вигорання		
	«Напруга»	«Резистенція»	«Виснаження»
1. Переживання психотравмуючих обставин	1. Неадекватне вибіркоче емоційне реагування	1. Дефіцит позитивних емоцій	
2. Незадоволеність собою	2. Емоційно-моральна дезорієнтація	2. Емоційне відчуження / відстороненість	
3. Відчуття безвихідної ситуації / «загнаність в клітку»	3. Розширення сфери економії емоцій	3. Деперсоналізація / особиста відстороненість	
4. Домінування тривоги і депресії	4. Редукція професійних обов'язків	4. Психосоматичні та психовегетативні порушення	

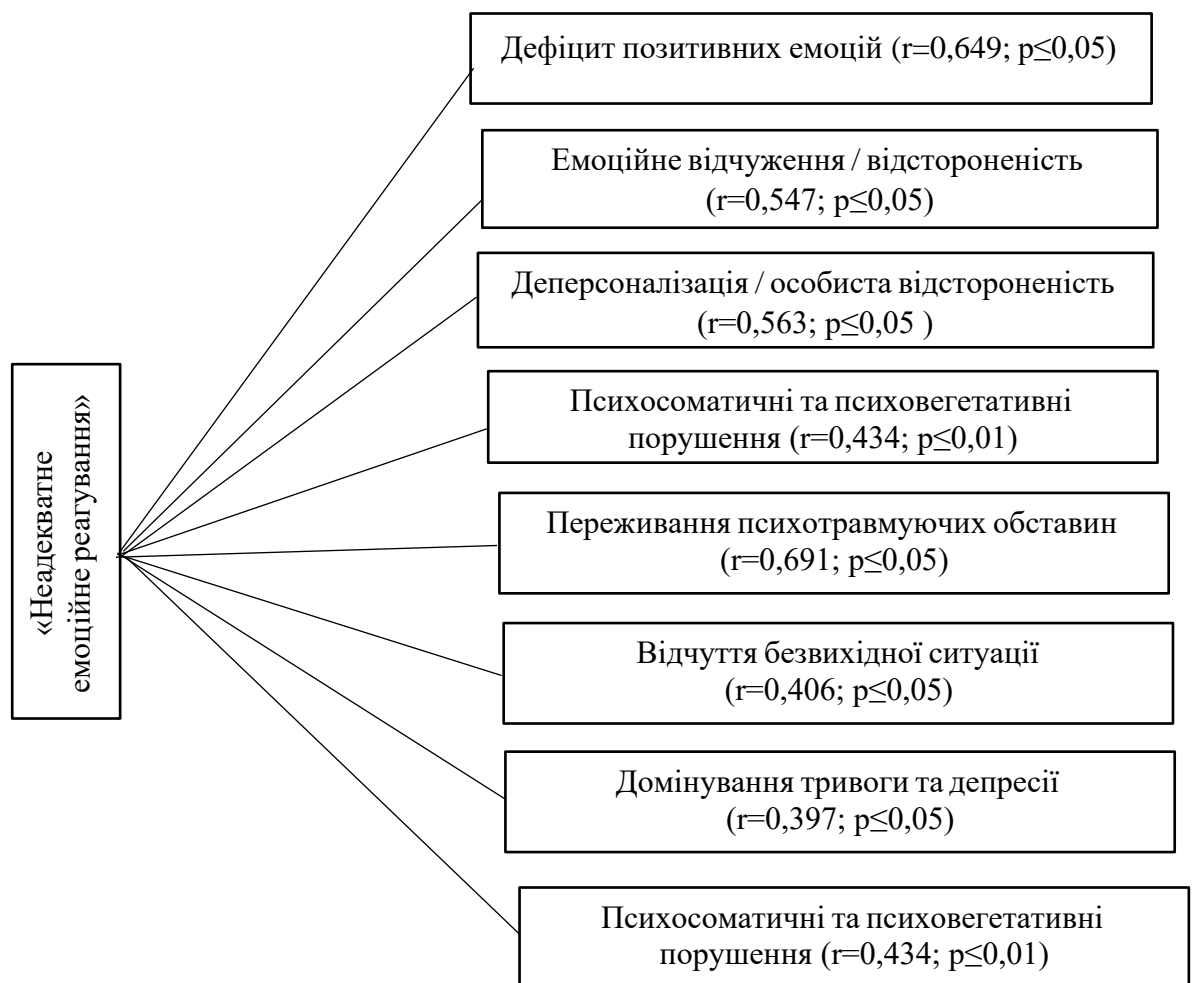


Рис. 2.17. Кореляційна плеяда між компонентом фази «резистенції» та симптомами емоційного вигорання в адвокатів

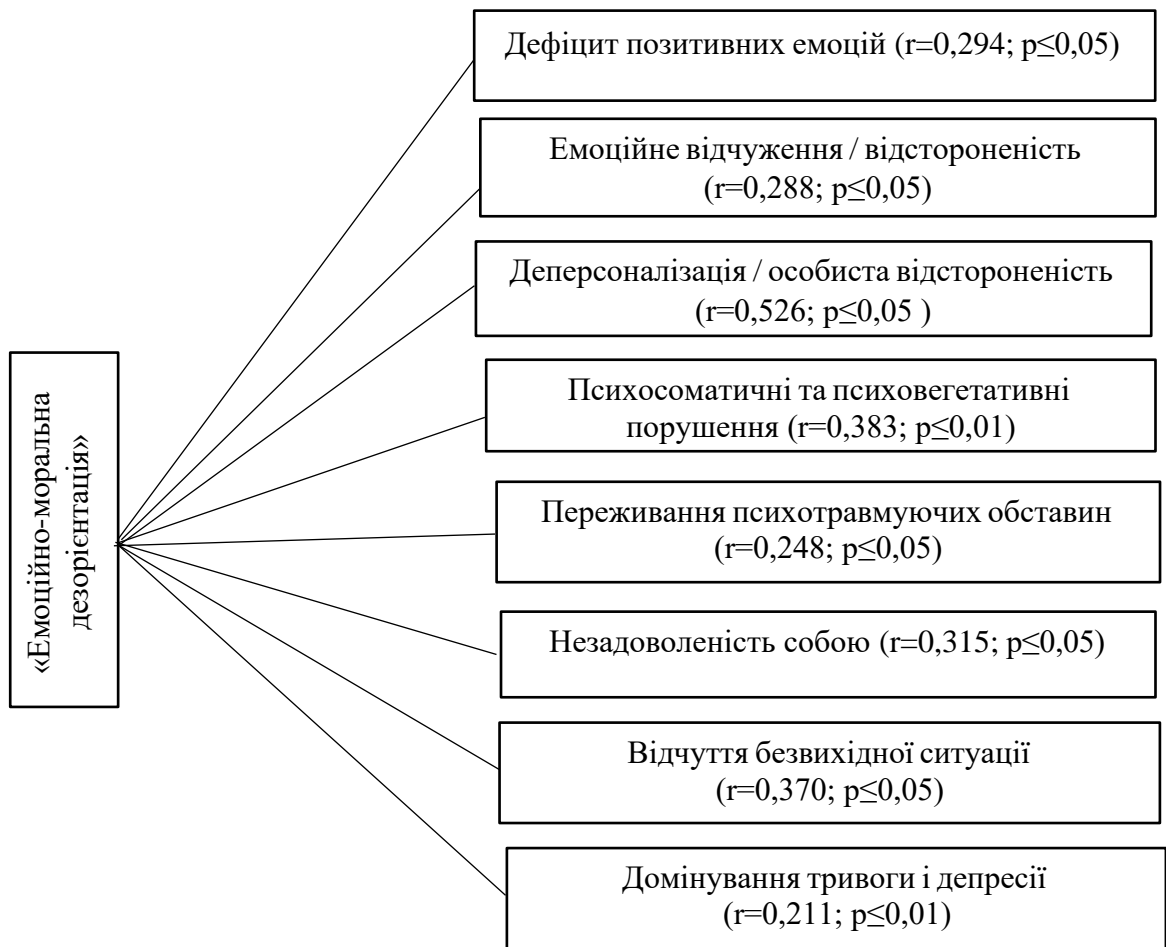


Рис. 2.18. Кореляційна плеяда між компонентом фази «резистенції» та симптомами емоційного вигорання в адвокатів

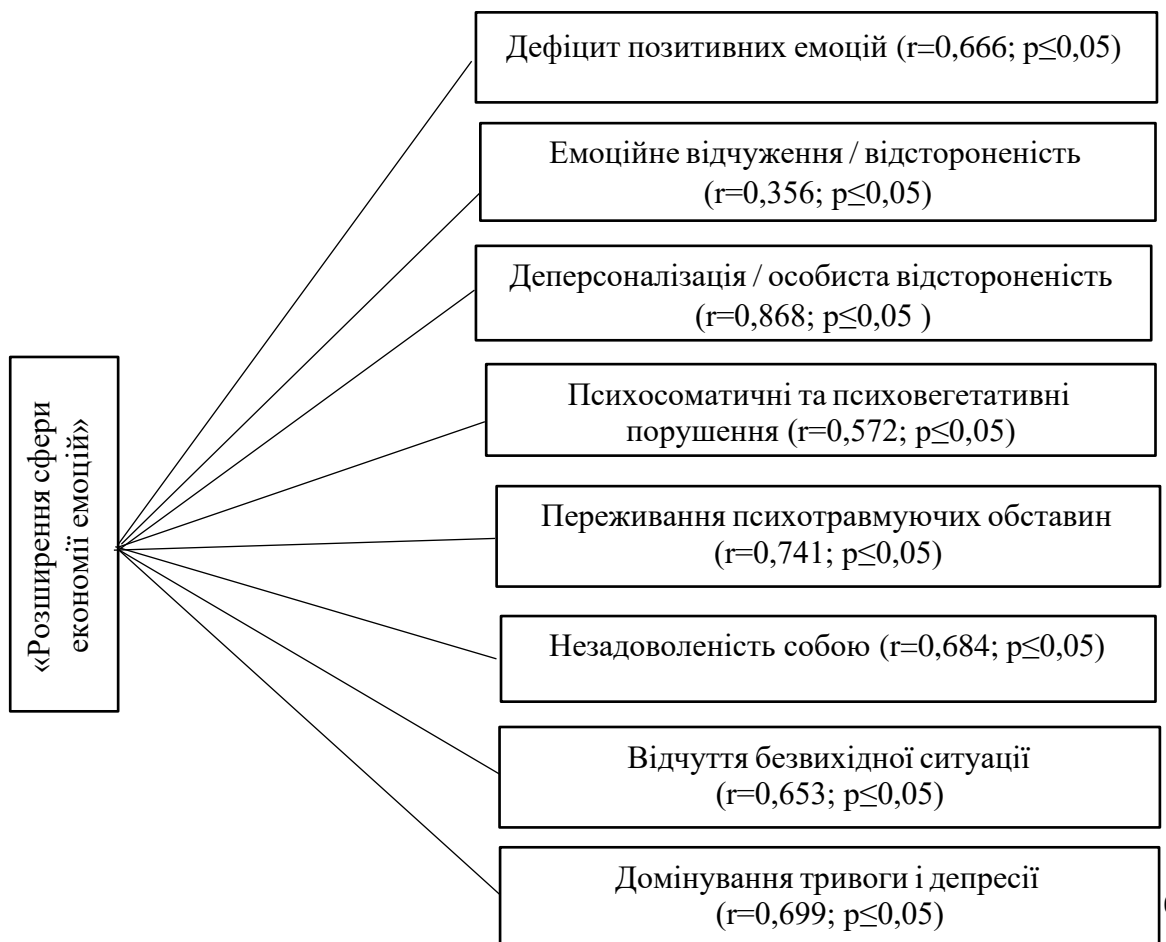


Рис. 2.19. Кореляційна плеяда між компонентом фази «резистенції» та симптомами емоційного вигорання в адвокатів

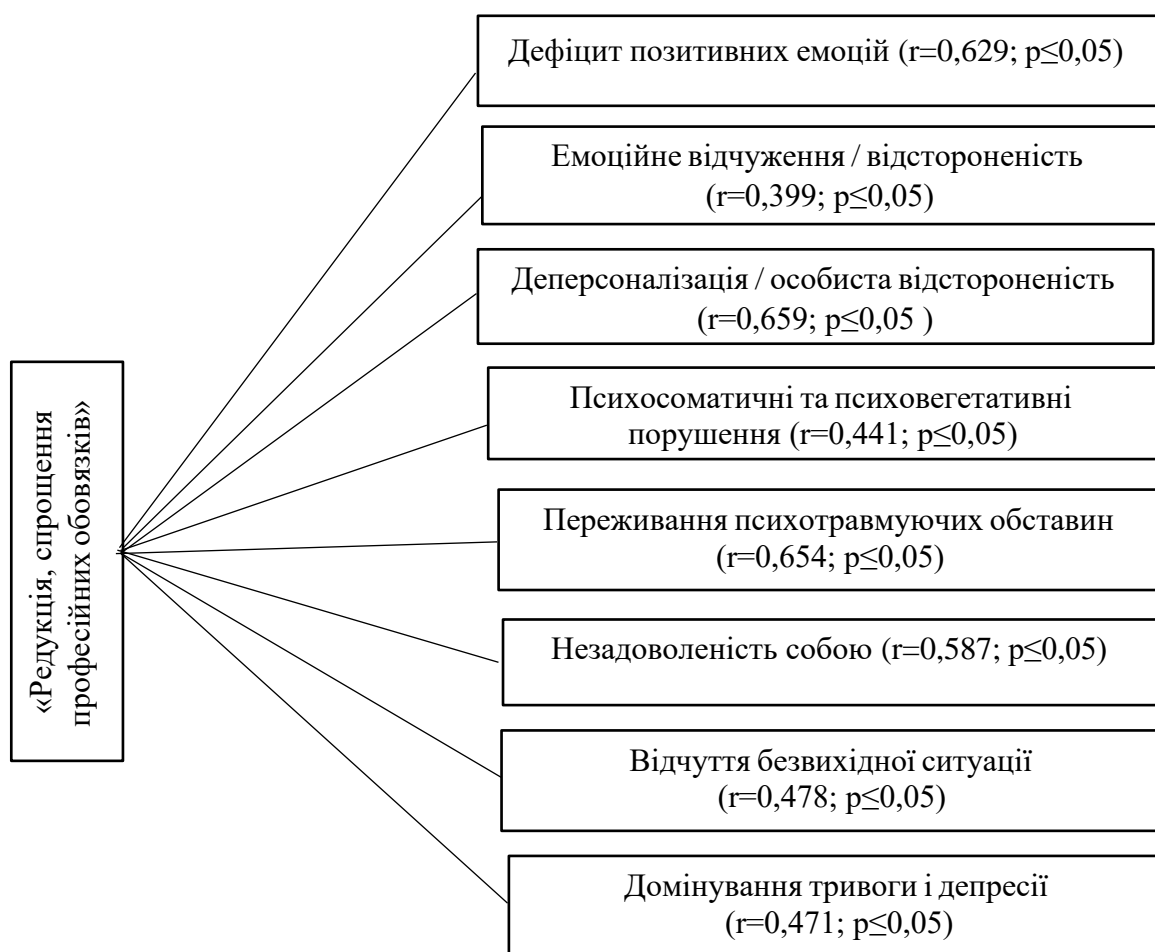


Рис. 2.20. Кореляційна плеяда між компонентом фази «резистенції» та симптомами емоційного вигорання в адвокатів

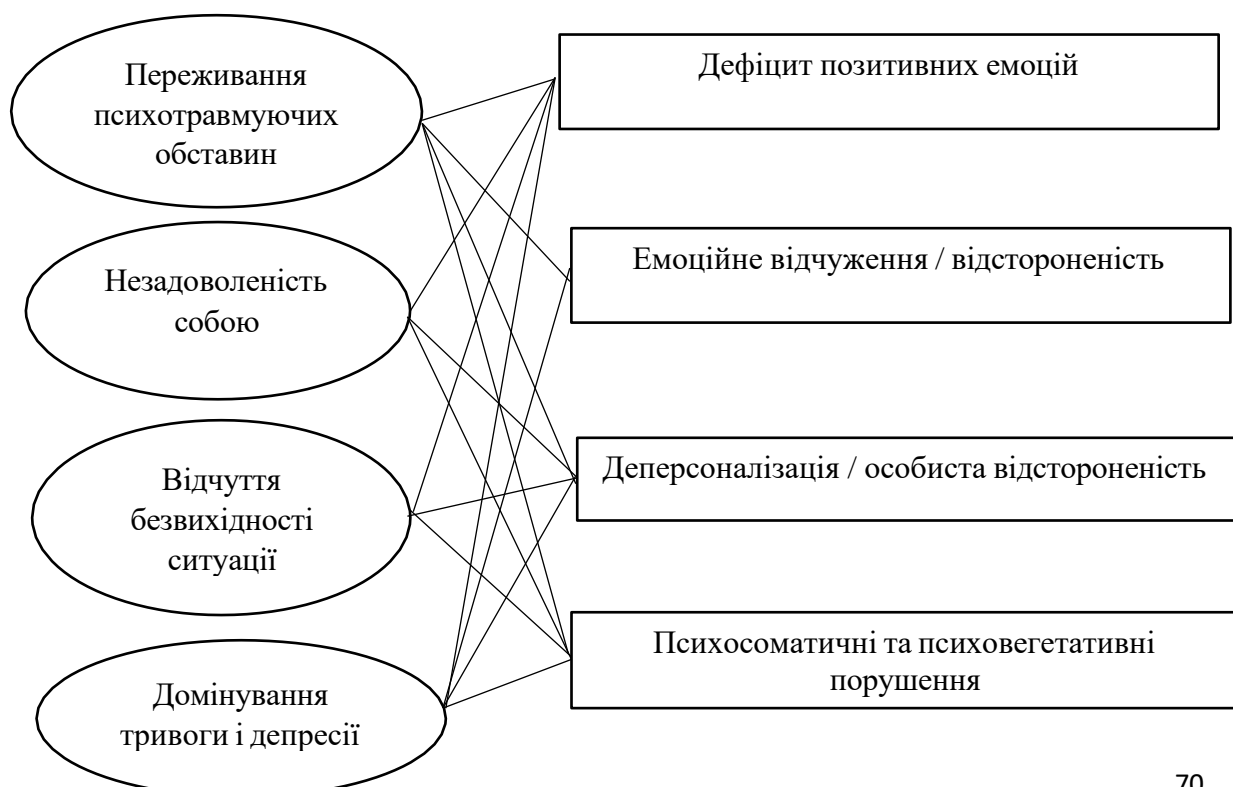


Рис. 2.21. Кореляційна плеяда між компонентом фази «резистенції» та симптомами емоційного вигорання в адвокатів ( $p \leq 0,05$ )

*Неадекватне емоційне реагування* – переживання психотравмуючих обставин (,691); незадоволеність собою (,443); відчуття безвихідної ситуації (,406); домінування тривоги і депресії (,397); дефіцит позитивних емоцій (,649); емоційна відстороненість (,547); деперсоналізація (,563); психосоматичні та психовегетативні порушення (,434).

*Емоційно-моральна дезорієнтація* – переживання психотравмуючих обставин (,248); незадоволеність собою (,315); відчуття безвихідної ситуації (,370); домінування тривоги і депресії (,211); дефіцит позитивних емоцій (,294); емоційна відстороненість (,288); деперсоналізація (,526); психосоматичні та психовегетативні порушення (,383).

*Розширення сфери економії емоцій* – переживання психотравмуючих обставин (,741); незадоволеність собою (,684); відчуття безвихідної ситуації (,653); домінування тривоги і депресії (,699); дефіцит позитивних емоцій (,666); емоційна відстороненість (,356); деперсоналізація (,868); психосоматичні та психовегетативні порушення (,572).

*Редуція, спрощення професійних обов'язків* – переживання психотравмуючих обставин (,654); незадоволеність собою (,587); відчуття безвихідної ситуації (,478); домінування тривоги і депресії (,471); дефіцит позитивних емоцій (,629); емоційна відстороненість (,399); деперсоналізація (,659); психосоматичні та психовегетативні порушення (,441).

*Переживання психотравмуючих обставин* – дефіцит позитивних емоцій (,728); емоційна відстороненість (,399); деперсоналізація (,685); психосоматичні та психовегетативні порушення (,570).

*Незадоволеність собою* – дефіцит позитивних емоцій (,732); емоційна відстороненість (,285); деперсоналізація (,687); психосоматичні та психовегетативні порушення (,379).

*Відчуття безвихідності ситуації* – дефіцит позитивних емоцій (,513); емоційна відстороненість (,277); деперсоналізація (,678); психосоматичні та психовегетативні порушення (,503).

*Домінування тривоги і депресії* – дефіцит позитивних емоцій (,531); емоційна відстороненість (,016); деперсоналізація (,666); психосоматичні та психовегетативні порушення (,485).

Отримані результати дослідження дозволили розкрити сутність поведінки адвокатів при виникненні та прояву синдрому емоційного вигорання. Можна зробити висновок про те, що психічна напруга у діяльності адвокатів, яка має місце у процесі їхньої діяльності практично постійно пов'язана з компонентом «резистенція» та його симптомами «розширенням сфери економії емоцій» (0,842), редукцією професійних обов'язків (0,785), «виснаженням» (0,591), «емоційним дефіцитом» (0,532). Отже, більшість опитаних адвокатів схильні до симптому «економія емоцій», що відображається на стосунках з оточенням, як наслідок призводить до неадекватних емоційних реакцій, здатних провокувати редукцію професійних обов'язків. Аналіз та підсумки свідчать про те, що професійна сфера діяльності адвокатів передбачає широке коло спілкування з іншими людьми, а редукція проявляється у намаганнях полегшити чи скоротити обов'язки, що потребують великих емоційних витрат.

Такі результати свідчать про негативний вплив таких проявів не лише на особистість адвоката, але й на взаємодію з його оточенням, друзями, рідними та колегами по роботі. Як наслідок, психічна напруга, яка проявляється у діяльності адвокатів майже постійно, пов'язана з резистенцією та психічним виснаженням.

Також, на основі вищевикладеного матеріалу можна зробити висновок про те, що специфіка професійної діяльності, а також професійний досвід і компетентність працівників, придбані зі стажем, впливають на характер формування феномену «емоційного вигорання», сприяють більшому розвитку певних симптомів.



На наступному етапі за допомогою опитувальника «Психічне вигорання», К. Маслач та С. Джексон в адаптації Н. Водоп'янової та О. Старченкоми ми провели діагностику професійного вигорання адвокатів. Використання даної методики дозволило уточнити отримані результати та дещо їх конкретизувати.

Загальні результати за даною методикою відображені у таблиці 2.9.

Таблиця 2.9.

Кількісні показники сформованості синдрому професійного вигорання в адвокатів за опитувальником «Психічне вигорання», К. Маслач та С. Джексон (%)

	Не сформований	На стадії формування	Сформований
Професійне вигорання	17 %	55 %	28 %

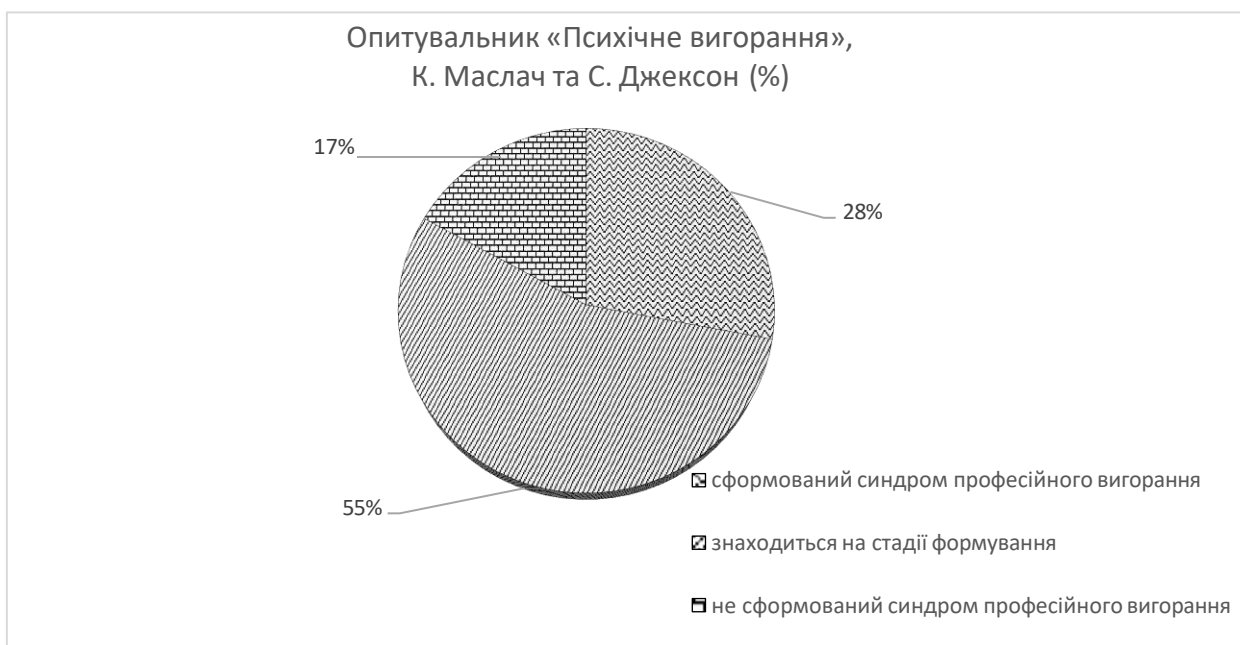


Рис. 2.22. Відсотковий розподіл результатів дослідження за методикою «Психічне вигорання», К. Маслач та С. Джексон (%)

У результаті дослідження ми з'ясували, що у (28 %) адвокатів можна констатувати повністю сформований синдром професійного вигорання. Також у (55 %) даний синдром перебуває на стадії формування, хоча проявляється у

кожному випадку по-різному. Зокрема у (17 %) обстежених адвокатів зазначено, що даний синдром не сформовано.

Таблиця 2.10.

Кількісні показники сформованості синдрому професійного вигорання в адвокатів за опитувальником «Психічне вигорання», К. Маслач та С. Джексон (%)

Професійне вигорання	Низький рівень	Середній рівень	Високий рівень
Емоційне виснаження	23 %	27 %	50 %
Деперсоналізація	22 %	29 %	49 %
Редукція особистих досягнень	45%	44 %	11 %

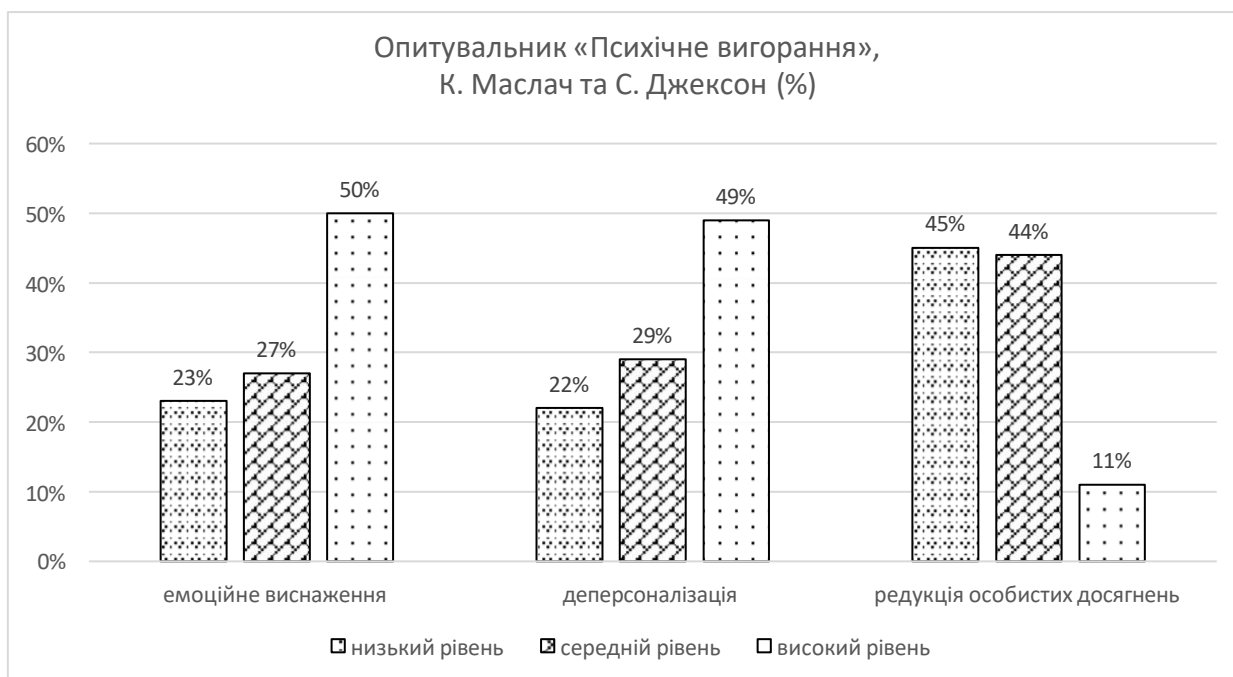


Рис. 2.23. Відсотковий розподіл результатів дослідження за методикою «Психічне вигорання», К. Маслач та С. Джексон (%)

За структурними компонентами професійного вигорання нами було отримано наступний розподіл.

*Емоційне виснаження:* високий рівень – (50 %); середній рівень – (27 %); низький рівень – (23 %).

*Деперсоналізація*: високий рівень – (49 %); середній рівень – (29 %); низький рівень – (22 %).

*Редукція особистісних досягнень*: високий рівень – (45 %); середній рівень – (44 %); низький рівень – (11 %).

За результатами дослідження ми дійшли висновку, що професійне вигорання адвокатів особливо наочно проявляється у емоційній сфері та сфері деперсоналізації.

З метою більш поглибленого вивчення уявлень про синдром «професійного вигорання» адвокатів ми використали проективну методику – «Професійно вигорівший адвокат». Варто зазначити, що адвокати із цікавістю взяли участь у дослідженні. На пропозицію намалювати образ «професійно вигорівшого» адвоката вони зобразили всі основні складові, прояви та етапи цього явища, відображаючи специфіку його прояву у професійній діяльності.

Виходячи з трикомпонентної структури синдрому К. Маслач та С. Джексон, ми поділили малюнки на три основні групи: ті, що зображують перший компонент синдрому «професійного вигорання» – емоційне виснаження, ті, що зображують другий компонент синдрому «професійного вигорання» – деперсоналізацію, а також ті, що зображують третій компонент синдрому – зниження особистих досягнень (Додаток I).

Аналіз малюнків показав, що емоційно виснажений адвокат представлений як людина, яка допізна засиджується на роботі, не встигає виконати її повністю. Іншими словами, це людина, яка розривається між роботою та домом, перевантажена професійними та домашніми обов'язками; емоційно замкнутий адвокат, з високим рівнем ригідності, нездатний до інновацій, живе у своєму світі; у схематичному вигляді сонечко, яке хоче спалити, але «хмара перевтоми» його знайшла; емоційно втомлене обличчя; людина, яка вже не здатна до сильного емоційного включення у роботу, виконує все механічно, без натхнення, емоцій та почуттів (Додаток I).

У малюнках адвокатів яскраво відображені прояви деперсоналізації: надмірна дратівливість, запальність або, навпаки, бажання сховатися,

потурання свавілля у стосунках з колегами; порушення відносин вдома; виснаження, яке не дозволяє радіти життю, що навіть дратує у такому стані; відчуття перевтоми призводить до того, що немає сил підтримувати спілкування з друзями, з іншого боку є бажання, щоб подзвонив телефон і на допомогу прийшла близька людина, але через надмірну втому, роздратування, адвокат уникає всіх, відтак ніхто не телефонує і не дає підтримку.

Третя складова синдрому «професійного вигорання» – зниження особистих досягнень зображена у малюнках алегорично. Інакше кажучи, яскраво представлена на малюнках негативна оцінка себе, недооцінка власних професійних успіхів і досягнень, відчуття «нездоланності» проблеми, неможливості впоратися з нею, повної виснаженості психічних і фізичних сил, відчуття втрати опори, замкнутості, неприйняття допомоги, життя, що проходить кам'яними стінами.

Цікаво, що перед початком завдання ми свідомо не ознайомлювали адвокатів з трикомпонентною структурою синдрому «професійного вигорання», однак вони чітко описували всі основні прояви та складові синдрому, що ще раз доводить доцільність виокремлення цих трьох складових у синдромі «професійного вигорання», та показує їх високу значущість саме у професійній діяльності адвоката.

Емпіричне дослідження професійної деформації адвокатів було спрямоване на перевірку висунутої гіпотези. У результаті емпіричного дослідження встановлено, що професійна деформація адвокатів є достатньо поширеною, має певні відмінності від професійної деформації в інших професійних сферах. Важливим є те, що самі адвокати зазвичай не помічають її розвитку або не надають їй належного значення.

Встановлено, що професійна деформація формується із стажем адвокатської діяльності. Визначено основні значимі види професійної деформації адвокатів; виявлені ті, які найбільше знижують результативність адвокатської діяльності, погіршують професійну та міжособистісну взаємодію. Основні прояви професійної деформації адвокатів пов'язані зі

змінами у їхній емоційній сфері, деперсоналізацією та редукацією професійних досягнень та обов'язків. Із зазначених головних проявів професійної деформації адвокатів приблизно (80 %) мають ендогенний характер та (20 %) – екзогенний характер.

Виявлено конкретні види професійної деформації, які найбільше знижують ефективність професійної діяльності адвокатів: формалізм; домінування негативних емоцій; стереотипізація мислення; емоційна холодність, байдужість; макіавелізм, схильність маніпулювати іншими; комплекс незаперечного авторитету; підвищена самооцінка, компліментарні ставлення до себе; «монетизація» професійних інтересів; психологічний дискомфорт.

На емпіричному рівні визначено психологічні особливості професійного вигорання адвокатів, пов'язаного з їхньою професійною деформацією, а також рівнями їхньої сформованості. Найбільш стабільними проявами професійного вигорання адвокатів є «емоційна відстороненість», «незадоволеність собою», «емоційно-моральна дезорієнтація», «психосоматичні порушення».

## Висновки

Адвокатська діяльність має велике значення у житті країни, оскільки підвищує рівень дотримання законності, сприяє руху правової держави, реалізації громадянами своїх конституційних права і свобод. Очевидно, що результативність адвокатської діяльності багато у чому визначається рівнем їхнього професіоналізму. У зв'язку з цим багато психологічних досліджень професіоналізму адвокатів спрямовані на пошук психологічних шляхів, детермінант, умов і факторів, що підвищують ефективність адвокатської діяльності. Водночас значний резерв підвищення результативності та якості адвокатської діяльності закладений в усуненні того, що перешкоджає або стримує розвиток професіоналізму адвокатів. Одним із таких головних таких негативних факторів є професійна деформація адвокатів, що виникає у багатьох з них під впливом умов та характеру адвокатської діяльності.

Поширеність професійної деформації адвокатів дуже висока, а наслідки її дії негативно впливають на результативність адвокатської діяльності. Усе це зумовило проведення спеціальних психологічних досліджень, спрямованих на вивчення даного психологічного феномена, визначення шляхів його подолання.

За результатами проведеного дослідження можна зробити наступні висновки.

Проведено теоретико-методологічний аналіз психологічних аспектів проблеми. Розглянуто психологічні особливості особистості та професійної діяльності адвокатів. Проаналізовано професійну діяльність адвокатів для проведення психологічних досліджень професійної деформації адвокатів. Розроблено професіограму, що включає необхідні вихідні положення, загальні відомості про професію адвокатів, інформацію про психологічні особливості адвокатської діяльності, вимоги до професійної підготовки та рівня кваліфікації, умови провадження адвокатської діяльності, критерії ефективності, протипоказання до адвокатської діяльності. У професіограму

включено психограму адвокатів, описано функціональні стани адвокатів у процесі їхньої діяльності, етичні аспекти адвокатської діяльності.

Проаналізовано психологічні дослідження професійної деформації суб'єктів діяльності на рівні загального та в деяких конкретних професійних сферах. Розглянуто психологічні зв'язки між професійною деформацією, професійною деструкцією та психічним професійним вигоранням. Розкрито психологічний зміст основних видів професійної деформації, особливостей прояву у діяльності, поведінці, відносинах, спілкуванні та взаємодіях. Показано, що професійна деформація адвокатів є особливим рівнем прояву, який відображає специфіку професійної діяльності та взаємодій.

Проведено аналіз психологічних досліджень професійної деформації у професійних сферах, пов'язаних із адвокатською діяльністю. Відзначено подібність отриманих результатів, зокрема, у них відзначалися деякі прояви правового нігілізму, цинізму, емоційної холодності, завищеної самооцінки, стереотипізації мислення тощо.

У результаті емпіричного дослідження встановлено, що професійна деформація адвокатів є достатньо поширеною, має значні відмінності від професійної деформації в інших професійних сферах. Важливим є те, що самі адвокати зазвичай не помічають її розвитку або не надають їй належного значення. Встановлено, що професійна деформація формується із стажем адвокатської діяльності.

Визначено основні значущі види професійної деформації адвокатів, виявлено і ті, які найбільше знижують результативність адвокатської діяльності, погіршують професійну та міжособистісну взаємодію.

Основні прояви професійної деформації адвокатів пов'язані зі змінами у їхній емоційній сфері, деперсоналізацією та редукацією професійних досягнень та обов'язків. З зазначених головних проявів професійної деформації адвокатів приблизно 80% мають ендогенний характер, тобто пов'язані з внутрішніми чинниками, і 20% мають екзогенний характер, тобто пов'язані з зовнішніми чинниками впливу.

Виявлено конкретні види професійної деформації, які найбільше знижують ефективність професійної діяльності адвокатів: формалізм; домінування негативних емоцій; стереотипізація мислення; емоційна холодність, байдужість; макіавелізм, схильність маніпулювати іншими; комплекс незаперечного авторитету; підвищена самооцінка, компліментарні ставлення до себе; «монетизація» професійних інтересів; психологічний дискомфорт.

Виявлено певні відмінності у прояві професійної деформації у адвокатів-жінок та у адвокатів-чоловіків, визначено відмінності в оцінці професійної деформації залежно від стажу адвокатської діяльності.

На емпіричному рівні визначено психологічні особливості професійного вигорання адвокатів, пов'язаного з їхньою професійною деформацією, а також рівнів їхньої сформованості. Найбільш стабільними проявами професійного вигорання адвокатів є емоційна відстороненість, незадоволеність собою, емоційно-моральна дезорієнтація, психосоматичні порушення.

Обґрунтовано застосування ресурсного підходу до визначення шляхів подолання професійної деформації адвокатів. Визначено психологічний зміст основних ресурсів – інформаційних, технологічних, ресурсів стійкості та подолання. Розроблено програму розвитку психологічних ресурсів подолання професійної деформації адвокатів та надано практичні рекомендації.



### Список використаних джерел

1. Андрієнко О. В. Гендерні особливості професійної деформації персоналу кримінально-виконавчої служби України / О. Андрієнко // Наукові студії із соціал. та політич. психології: зб наук. праць. – 2008. – № 20. – Режим доступу: [http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc\\_gum/Nsspp/2008\\_20/Andrienko.htm](http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Nsspp/2008_20/Andrienko.htm)
2. Базілевська Л. Особистісний професіогенез майбутнього психолога / Л. Базілевська // Проблеми гуманітар. наук. Психологія. – Вип. 25. – С. 4-14.
3. Байдик В. В. Психологічні характеристики професійної деструкції та професійного вигорання у працівників освіти / В. Байдик // Теоретичні і прикладні проблеми психології. – 2012. – № 3 (29). – С. 17-24.
4. Белан С. В. Сутність та значення творчого мислення у професійній діяльності рятувальника / С. Белан, Т. Ковалевська, Т. Луценко // Проблеми екстремальної та кризової психології. – 2011. – Вип. 9. – С. 29-36.
5. Билиця І.О. Шляхи попередження та усунення наслідків професійної деформації. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція. 2019. № 37. С. 168–170.
6. Боднарчук О. Г. Професійна деформація персоналу як передумова виникнення корупції в Державній кримінально-виконавчій службі України [Електронний ресурс] / О. Боднарчук // Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право». – 2012. – № 2 (6). – Режим доступу : [http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/Choasp/2012\\_2/12bohvsu.pdf](http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/Choasp/2012_2/12bohvsu.pdf)
7. Бондар Н. Є. Пастки у психологічному консультуванні / Н. Бондар // Наукові студії із соціальної та політичної психології : збірник наукових праць. – 2008. – № 20. – Режим доступу: [http://archive.nbuv.gov.ua/Portal/Soc\\_gum/Nsspp/2008\\_20/Bondar.htm](http://archive.nbuv.gov.ua/Portal/Soc_gum/Nsspp/2008_20/Bondar.htm)
8. Борисюк А. С. Негативні чинники професійної ідентифікації майбутнього фахівця / А. Борисюк // Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. Сухомлинського: збірник наукових праць. Серія «Психологічні науки» / за ред. С. Максименка, Н. Євдокимової. – Т. 2. – Вип. 8. – Миколаїв : МНУ імені В. Сухомлинського, 2012. – С. 43-48.

9. Василенко М.М. Сучасні напрями психологічних досліджень копінг-стратегій. Проблеми загальної та педагогічної психології: зб. наук. праць Інституту психології ім. Г.Костюка АПН України; [за заг. ред. С. Максименка]. 2009. Т. 11. Ч. 7. С. 95-107.
10. Вірна Ж. П. Неврогенез професійних деструкцій особистості / Ж. Вірна // Психологічні перспективи. – 2012. – Вип. 19. – С. 84-90.
11. Вірна Ж. П. Соціальний вимір професійної невротизації особистості / Ж. Вірна // Вісник Чернігівського національного педагогічного ун-ту імені Т. Шевченка. Психологічні науки. – 2011. – Вип. 94, Т. 2. – Режим доступу: [http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc\\_Gum/Vchdpu/psy/2011\\_94/Virna.pdf](http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vchdpu/psy/2011_94/Virna.pdf)
12. Грищенко С. В. Стратегії самопомогі в подоланні професійної деформації в діяльності соціальних педагогів / С. Грищенко // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Шевченка. Педагогічні науки. – 2012. – Вип. 96. – Режим доступу: [http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc\\_Gum%20/VChdpu/ped/2012\\_96/Grish.pdf](http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum%20/VChdpu/ped/2012_96/Grish.pdf)
13. Дубчак О. Б. Профілактика професійної деформації особистості вчителя у системі післядипломної педагогічної освіти / О. Дубчак // Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. Сухомлинського. Психологічні науки. – 2011. – Т. 2, Вип. 6. – Режим доступу: [http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc\\_Gum/Nvmdu/psykh/2011\\_6/20.pdf](http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nvmdu/psykh/2011_6/20.pdf)
14. Євдокімова О. О. Психологічний ракурс забезпечення профілактики та подолання професійної деформації особистості у співробітників МВС / О. Євдокімова // Проблеми загальної та педагогічної психології: Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. Костюка НАПНУ. – Вип. XIV, Ч. 2. – С. 108-115.
15. Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2013, № 27, ст.282). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17>
16. Калька Н. М. Психологічні особливості професійної індіферентності в контексті професійних деструкцій особистості / Н. Калька // Психолого-

педагогічні виклики сучасності: шляхи розв'язання та новітні перспективи : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 16-17 грудня 2011). – Львів : Львівська педагогічна спільнота, 2011. – С. 28-29.

17. Кісіль З. Р. Проблеми професійної деформації співробітників органів внутрішніх справ : монографія / З. Кісіль – Львів : ЛДУВС, 2008. – 524 с.

18. Ковальчишина С. В. Теоретико-методологічний підхід до питання феномена професійної деструкції правоохоронців / С. Ковальчишина // Кадровий вісник. – 2012. – № 1. – С. 60-71.

19. Козлов С.В. Стійкість до стресу як один із чинників адаптивності особистості. Вісник нац. ун-ту оборони України. 2011. № 3 (22). С. 126-129.

20. Кондрацька Л. Психологічний аналіз чинників емоційного вигорання в майбутніх соціальних педагогів / Л. Кондрацька, К. Глухова // Гуманітарний вісник. – № 25. – С. 349-353.

21. Корольчук М. С. Рівні професійної придатності фахівця в структурі вторинної адаптації / М. Корольчук // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Шевченка. Психологічні науки. – 2010. – Вип. 82, Т. 1. – Режим доступу:

[http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc\\_gum/vchdpu/psy/2010\\_82\\_1/korolchuk1.pdf](http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/vchdpu/psy/2010_82_1/korolchuk1.pdf)

22. Косолапов О. М. Професійна деформація працівників ризиконебезпечних професій / О. Косолапов // Вісник національної академії оборони. – 2010. – № 1 (14). – С. 114-117.

23. Кощій В. Р. Професійна невротизація: методологія і практика / В. Р. Кощій // Проблеми загальної та педагогічної психології: Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. Костюка НАПНУ. – Т. XI, Ч. 7. – С. 229-240.

24. Кривоконь Н. І. Проблеми «професійного вигорання» соціальних працівників / Н. Кривоконь // Проблеми загальної та педагогічної психології : Збірник наукових праць інституту психології ім. Г. Костюка НАПНУ – Т. VIII, Ч. 7. – С. 95-103.

25. Лежичкіна Л.М. Чинники та прояви професійної деформації особистості слідчого / Л. Лежичкіна // Вісник ХНПУ імені Г. Сковороди. Психологія. Випуск 55. С. 103-111.
26. Лукіяничук А. М. Професійна ідентичність як аспект формування особистості майбутнього педагога в сучасних умовах / А. Лукіяничук // Гуманітарний вісник. – № 26. – С. 388-393.
27. Магда В. А. Дослідження проявів професійної деформації фахівців керівного складу ОВС крізь призму самосприйняття власної особистості / В. А. Магда // Вісник національної академії оборони. – 2010. – № 1 (14). – С. 146-150.
28. Магда В. А. Особливості сприйняття власної професії як один з чинників формування професійної деформації фахівців аварійно-рятувальних підрозділів МНС України / В. Магда // Вісник Харківського національного педагогічного університету ім. Г. Сковороди. Психологія. – 2010. – Вип. 36. – Режим доступу:  
[http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc\\_gum/Vkhnpu\\_psychol/2010\\_36/10.html](http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Vkhnpu_psychol/2010_36/10.html)
29. Макаренко П.В. Особливості соціально-психологічних деструкцій у спільній професійній діяльності працівників ОВС / П. Макаренко // Вісник національного університету оборони: зб. наук. праць. – Вип. 1(27). – К.: НУОУ, 2012. – С. 195-199.
30. Мартіросян М.В. Копінг-поведінка і правова деструктивність особистості. Проблеми оптимального функціонування особистості в сучасних умовах : мат. Міжнар. наук.-практ. конф. Харків, 2018. С. 113-114.
31. Медведєв В. С. Психологія професійної деформації співробітників органів внутрішніх справ: автореф. дис... д. психол. н.: / В. Медведєв. – К., 1999. – 35 с.
32. Михлюк Е. І. Аналітичний погляд на проблему формування професійно обумовлених акцентуацій характеру особистості / Е. Михлюк // Проблеми екстремальної та кризової психології. – 2011. – № 9. – Режим доступу:  
[http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc\\_gum/Pekp/2011\\_9/files/026.pdf](http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Pekp/2011_9/files/026.pdf)

33. Мороз Л.І., Яковенко С.І. Встановлення психологічного контакту працівниками внутрішніх справ при спілкуванні з різними категоріями громадян. Практична психологія та соціальна робота. 2005. № 11. С. 21-37.
34. Моцонелідзе І. О. Диференціація понять «емоційне вигорання» та «професійна деформація» в діяльності працівників органів внутрішніх справ / І. Моцонелідзе // Проблеми сучасної психології: Збірник наукових праць К-ПНУ ім. Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г. Костюка НАПНУ. – 2010. – Вип. 8. – С. 736-745.
35. Моцонелідзе І. О. Емоційне вигорання: історія, сучасний стан та перспективи досліджень в органах внутрішніх справ України / І. Моцонелідзе, І. Слюсар // Проблеми загальної та педагогічної психології: Збірник наукових праць Інститут психології ім. Г. Костюка НАПНУ. – Т. XII, Ч. 2. – С. 159-166.
36. Муращенко Т. В. Специфіка організаційного стресу та емоційного вигорання у менеджерів / Т. Муращенко // Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. Сковороди. Психологія. – 2009. – Вип. 32. – С. 165-175.
37. Наугольник Л.Б. Психологія стресу: підручник / Л. Наугольник. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2015. 324 с.
38. Нестеренко О.М. Аналіз особливостей деформації правової свідомості у професійному середовищі / О. Нестеренко // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція. 2017 № 25. С. 10-12.
39. Олійник В. В. Професійні фрустрації в контексті становлення особистості конкурентоспроможного педагога / В. Олійник // Вісник ОНУ ім. І. Мечникова. – 2009. – С. 363-371.
40. Петрович В. С. Шляхи попередження й подолання професійного вигорання фахівців соціально-педагогічної сфери / В. Петрович // Науковий вісник Волинського національного університету ім. Лесі Українки. Розділ V. Соціальна педагогіка. – 2011. – № 17. – С. 130-135.
41. Пророк Н. В. Психологічні особливості особистісно-професійного саморозвитку практичного психолога / Н. Пророк // Проблеми сучасної

- психології: Збірник наукових праць К-ПНУ ім. Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г. Костюка НАПНУ. – 2011. – Вип. 14. – С. 655-665.
42. Рева О. М. Ірраціональність групової поведінки та групові деформації працівників у процесі спільної праці / О. Рева, С. Бойко // Вчені записки університету «Крок». – 2009. – № 19. – С. 225-234.
43. Синєокий О.В. Індивідуальні умови професійної деформації особистості адвоката / О. Синєокий // Форум права. – 2008. - № 2 – С 425-431.
44. Серета В. В., Кісіль З. Р. Юридико-психологічні засади запобігання професійній деформації працівників правоохоронних органів. Львів: ЛьвДУВС, 2016. 847 с.
45. Тогобицька В. Д. Психопрофілактика та психокорекція професійних деструкцій пожежників-рятувальників / В. Тогобицька // Проблеми екстремальної та кризової психології. – 2011. – Вип. 10. – С. 238–247.
46. Томчук Б. П. Психологічні особливості прояву емоційного вигорання військовослужбовців державної прикордонної служби / Б. Томчук // Проблеми загальної та педагогічної психології: Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. Костюка НАПНУ. – Т. XII, Ч. 2. – С. 318-326.
47. Тополов Є. В. Агресивність як професійна деформація менеджерів виробничої сфери / Є. Тополов // Проблеми загальної та педагогічної психології: Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. Костюка НАПНУ. – Т. XI, Ч. 6. – С. 401-407.
48. Хоржевська І. Особистісні зміни фахівця як наслідок професійної деформації / І. Хоржевська // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – К., 2009. – Вип. 16. – С. 207-212.
49. Хоржевська І. М. Професійне становлення спеціаліста та профдеформація / І. Хоржевська // С. Максименко. Збірник наукових праць. Психологічні науки. – Т. 2, Вип. 4. 2015. – С. 254–257.
50. Циба Н. В. Професійне самовизначення та феномен професійної деформації психологів / Н. Циба // Збірник наукових праць Хмельницького

інституту соціальних технологій Університету «Україна». – 2010. – №2. – С. 145-149.

51. Чуйко Г. В. Синдром вигорання: коли він починається? / Г. В. Чуйко, І. А. Гуляс // Наука і освіта. – 2008. – № 8/9. – С. 119-124.

52. Шпекторенко І. Структурний підхід до професійної деформації державних службовців / І. Шпекторенко // Вісник Національної академії державного управління. – 2008. – №4. – С. 47–60.

53. Colin J. Lawyers' Wellbeing and Professional Legal Education. The Law Teacher. 2008. 42(1). URL: [https://www.researchgate.net/publication/230757484\\_Lawyers'\\_Wellbeing\\_and\\_Professional\\_Legal\\_Education](https://www.researchgate.net/publication/230757484_Lawyers'_Wellbeing_and_Professional_Legal_Education).

54. Hobfoll S.E., Lerman M. Personal relationships, personal attitudes and stress resistance: mother's reactions to the child's illness. American Journal of Community Psychology. V. 16. 1989

55. Jefferson A. S., Michael S.N., Gary E.S. The Nuts and Bolts of Assessing Occupational Stress: a Collaborative Effort with Labor. Stress Management in Work Setting. Washington, D.C.: National Institute for Occupational Safety and Health, 1987. P. 3-29.

56. Langerock H. Professionalism: A Study in Professional Deformation / Hubert Langerock // American Journal of Sociology. – Chicago : The University of Chicago Press, 1915. – Vol. 21, No. 1, Jul. – Pp. 30-44.

57. Stelzer J. The formation and deformation of identity during psychoanalytic training / J. Stelzer // Free Associations. – London, England, December 1986. – № 7. – pp. 59-74.

58. Weber H. Belastungsverarbeitung. Z. fur Klinische Psychologic. 1992. Bd. 21. H. 1. S. 17-27.

## ДОДАТКИ

### Додаток А

#### Анкета «Професійна деформація адвокатів»

Шановний респондент!

Просимо Вас відповісти на запитання анкети та висловити свою думку щодо психологічної специфіки професійної деформації адвокатів.

Професійна деформація визначається як негативна зміна психічної структури та якостей особистості під впливом умов та характеру професійної діяльності.

В анкеті необхідно відзначити з представленого переліку той варіант (або кілька варіантів), який, на Вашу думку, є найточнішим та найправильнішим.

1. Чи виявляється у адвокатів тенденція розвитку професійної деформації?
  - 1.1. так
  - 1.2. скоріше так
  - 1.3. мабуть
  - 1.4. скоріше ні
  - 1.5. ні
2. Наскільки поширеною є професійна деформація, на Вашу думку, в адвокатів?
  - 2.1. має тотальний вияв
  - 2.2. дуже поширена
  - 2.3. трапляється
  - 2.4. трапляється рідко
  - 2.5. взагалі не зустрічається
3. Хто більш схильний до професійної деформації?
  - 3.1. жінки-адвокати
  - 3.2. чоловіки-адвокати
  - 3.3. однаково, чоловіки та жінки
4. Чи правильне твердження, на Вашу думку, що професійна деформація адвокатів розвивається зі стажем їхньої роботи?
  - 4.1. так
  - 4.2. скоріше так
  - 4.3. мабуть
  - 4.4. швидше ні, ніж так
  - 4.5. ні
5. Вважається, що більшість адвокатів не помічають розвиток у них професійної деформації.
  - 5.1. так
  - 5.2. скоріше так
  - 5.3. мабуть так
  - 5.4. скоріше ні
  - 5.5. ні
6. Вважається, що більшість адвокатів, якщо і помічають професійну деформацію, що розвивається, то не надають цьому великого значення
  - 6.1. так
  - 6.2. швидше так
  - 6.3. мабуть так
  - 6.4. скоріше ні
  - 6.5. ні
7. У публікаціях зустрічаються згадки про такі види професійної деформації адвокатів. Позначте щонайменше трьох із них, які, на Вашу думку, зустрічаються найчастіше.
  - 7.1. правовий нігілізм
  - 7.2. цинізм
  - 7.3. емоційна холодність, байдужість
  - 7.4. підвищена самооцінка, компліментарні ставлення до себе
  - 7.5. формалізм
  - 7.6. стереотипізація мислення
  - 7.7. підозрілість
  - 7.8. комплекс незаперченого авторитету
  - 7.9. підвищення рівня конфліктності
  - 7.10. «монетизація" професійних інтересів
  - 7.11. макіавеллізм, схильність маніпулювати іншими людьми
  - 7.12. Втрата професійних цінностей, почуття професійного обов'язку
  - 7.13. домінування негативних емоцій
  - 7.14. психологічний дискомфортЩо можна ще додати?  
.....  
.....



8. З представленого переліку проявів професійної деформації відзначте не менше трьох з них, які, на Вашу думку, найбільше знижують ефективність адвокатської діяльності

- 8.1. правовий нігілізм
- 8.2. цинізм
- 8.3. емоційна холодність, байдужість
- 8.4. підвищена самооцінка, компліментарні ставлення до себе
- 8.5. формалізм
- 8.6. стереотипізація мислення
- 8.7. підозрілість
- 8.8. комплекс незаперечного авторитету
- 8.9. підвищення рівня конфліктності
- 8.10. «монетизація» професійних інтересів
- 8.11. макіавеллізм, схильність маніпулювати іншими людьми
- 8.12. втрата професійних цінностей, почуття професійного обов'язку
- 8.13. домінування негативних емоцій
- 8.14. психологічний дискомфорт

Що можна ще додати?  
.....  
.....

9. Чи можуть з роками розвиватися у адвокатів акцентуації, тобто надмірне посилення чи ослаблення особистісних якостей, вихід за межі норми, що відображається на поведінці, відносинах та діяльності?

- 9.1. так
- 9.2. скоріше так
- 9.3. мабуть так
- 9.4. скоріше ні
- 9.5. ні

10. Якщо Ваша відповідь позитивна, то відзначте найпоширеніші акцентуації адвокатів

10.1. демонстративність (істероїдність)

- 10.2. педантичність
- 10.3. маніакальність
- 10.4. паранояльність
- 10.5. шизоїдність
- 10.6. тривожність
- 10.7. Епілептоїдність (у плані агресивності)
- 10.8. емотивність (висока чутливість та емоційність)

11. Чи можуть адвокати, на Вашу думку, самостійно подолати професійну деформацію?

- 11.1 так
- 11.2. швидше так
- 11.3. мабуть так
- 11.4. скоріше ні
- 11.5. ні

12. Якщо Ваша відповідь позитивна, то оберіть необхідні умови подолання професійної деформації адвокатів.

- 12.1. розвиток компетентності як здатності точно визначати та оцінювати свої стани, рівень розвитку якостей, фіксувати зміни, що відбуваються тощо
- 12.2. знати більше про професійну деформацію, емоційне вигорання, професійні деструкції
- 12.3. можливість регулярних консультацій із психологами
- 12.4. освоєння методів довільної саморегуляції, керування своїм емоційним станом
- 12.5 гармонізація образу «Я»
- 12.6. психологічні тренінги

Що ще можна додати?  
.....  
.....

### Дайте, будь ласка, загальні відомості про себе

Вкажіть ваш вік:

Стать: жіноча / чоловіча

Стаж адвокатської діяльності: до 5 років / від 5 до 15 років / понад 15 років

**Дякуємо за участь у дослідженні!**

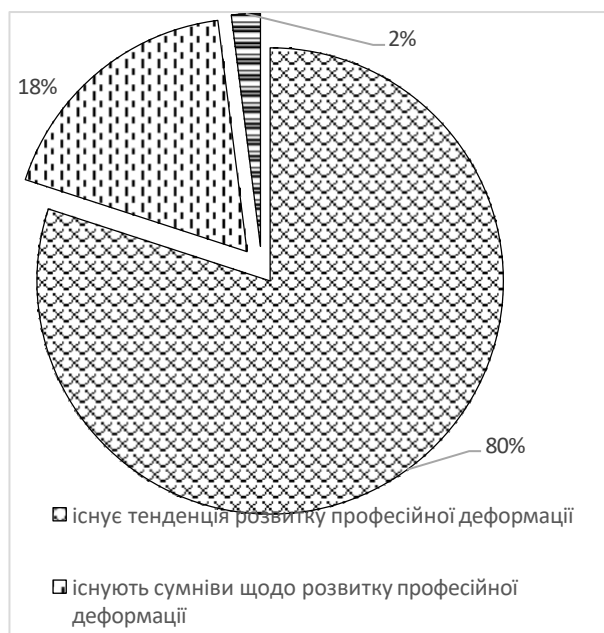


Рис. 1. Відсотковий розподіл відповідей респондентів щодо проявів професійної деформації

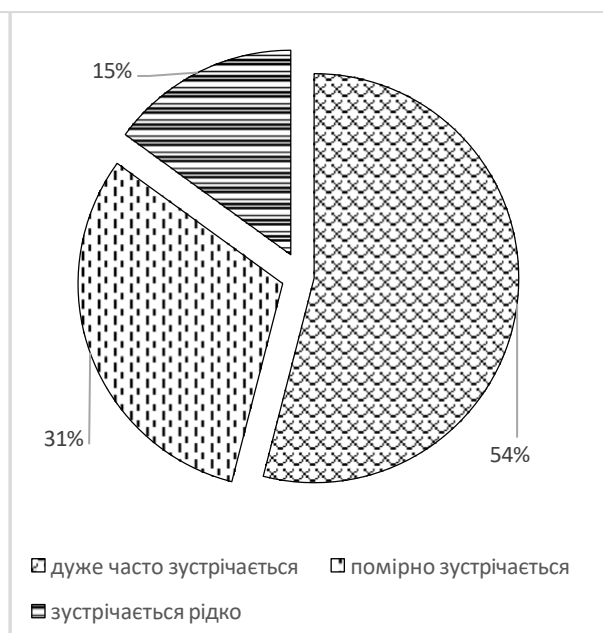


Рис. 2. Відсотковий розподіл відповідей респондентів щодо поширення професійної деформації

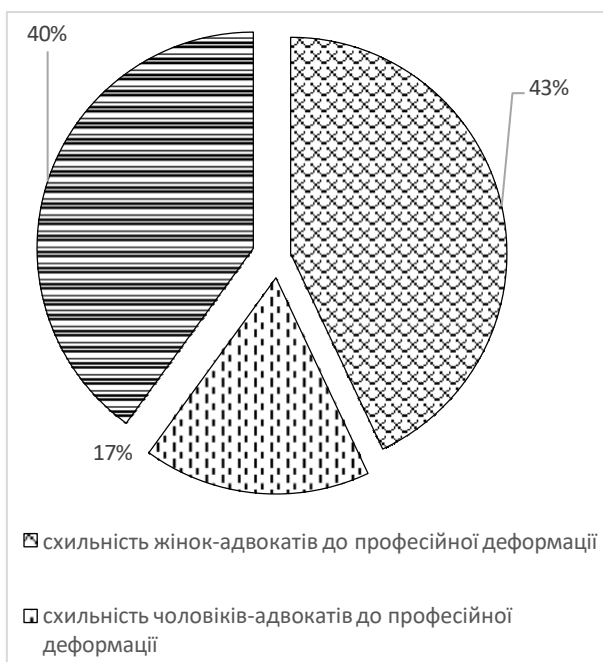


Рис. 3. Відсотковий розподіл відповідей респондентів щодо схильності до професійної деформації за статтю

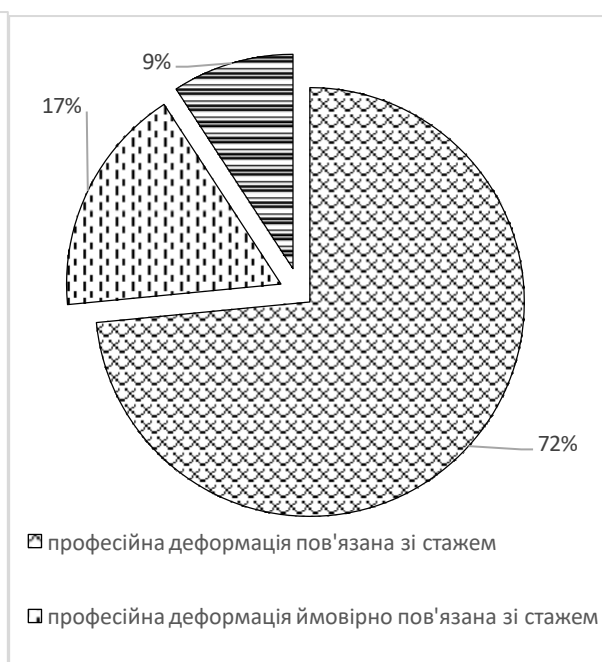


Рис. 4. Відсотковий розподіл відповідей респондентів щодо розвитку професійної деформації зі стажем



Рис. 5. Відсотковий розподіл відповідей респондентів щодо усвідомлення розвитку у них професійної деформації

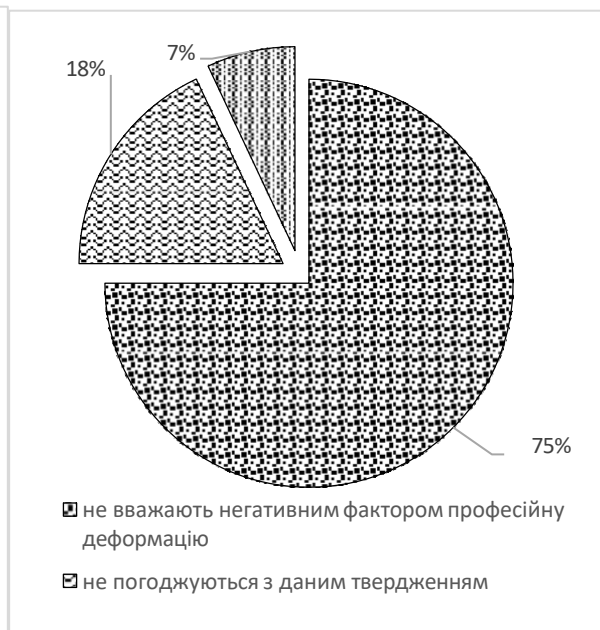


Рис. 6. Відсотковий розподіл відповідей респондентів щодо негативного змісту професійної деформації

## Додаток В

Таблиця 1.

Відсотковий розподіл проявів професійної деформації серед адвокатів (%)

Види професійної деформації	Розподіл проявів професійної деформації серед адвокатів
Формалізм	48%
Стереотипізація мислення	46%
Емоційна холодність, байдужість	40%
Комплекс незаперечного авторитету	36%
Завищена самооцінка	31%
Цинізм	30%
Психологічний дискомфорт	25%
Втрата професійних цінностей, почуття обов'язку	24%
Макіавеллізм, схильність маніпулювати іншими людьми	22%
Підвищення рівня конфліктності	21%
Домінування негативних емоцій	20%

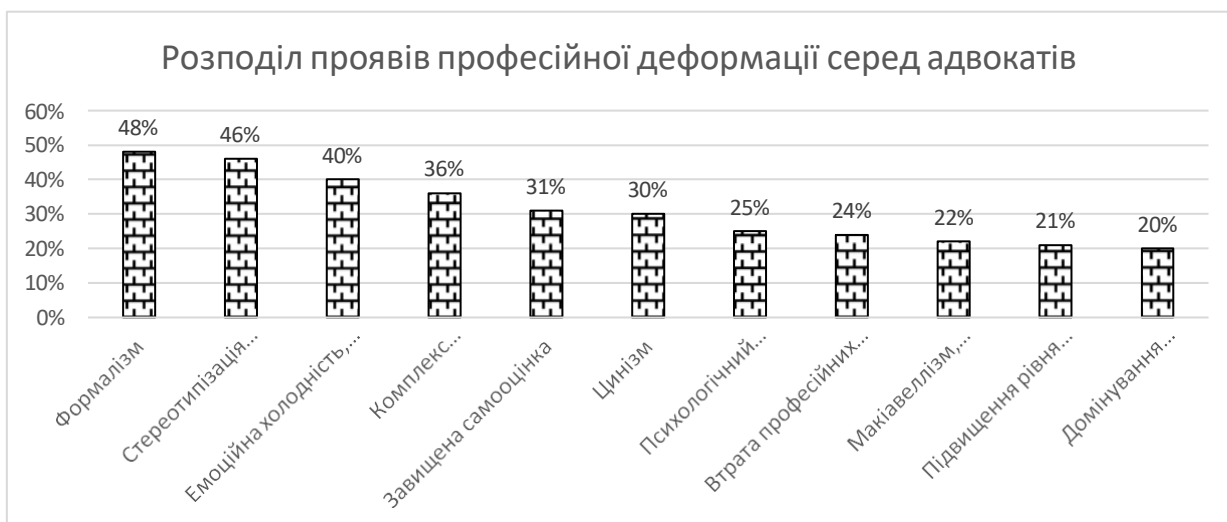


Рис. 7. Відсотковий розподіл показників проявів професійної деформації серед адвокатів

Додаток Г

Таблиця 2.

Відсотковий розподіл видів професійної деформації, що мають вплив на ефективність професійної діяльності адвокатів (%)

Види професійної деформації	Розподіл проявів професійної деформації серед адвокатів
Формалізм	46%
Домінування негативних емоцій	42%
Стереотипізація мислення	34%
Емоційна холодність, байдужість	28%
Макіавеллізм, схильність маніпулювати іншими	28%
Комплекс незаперечного авторитету	27%
Завищена самооцінка	26%
«Монетизація» професійних інтересів	22%
Психологічний дискомфорт	22%
Цинізм	17%
Втрата професійних цінностей	17%
Підвищення рівня конфліктності	14%
Підозрілість	14%

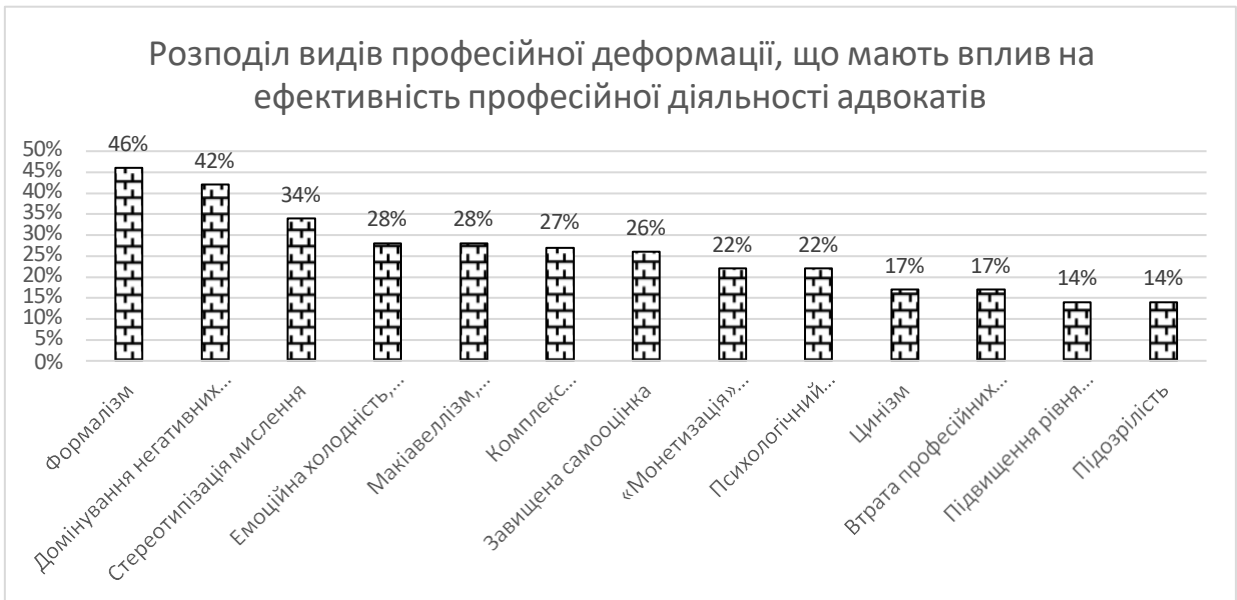


Рис. 8. Відсотковий розподіл видів професійної деформації, які мають вплив на ефективність професійної діяльності адвокатів

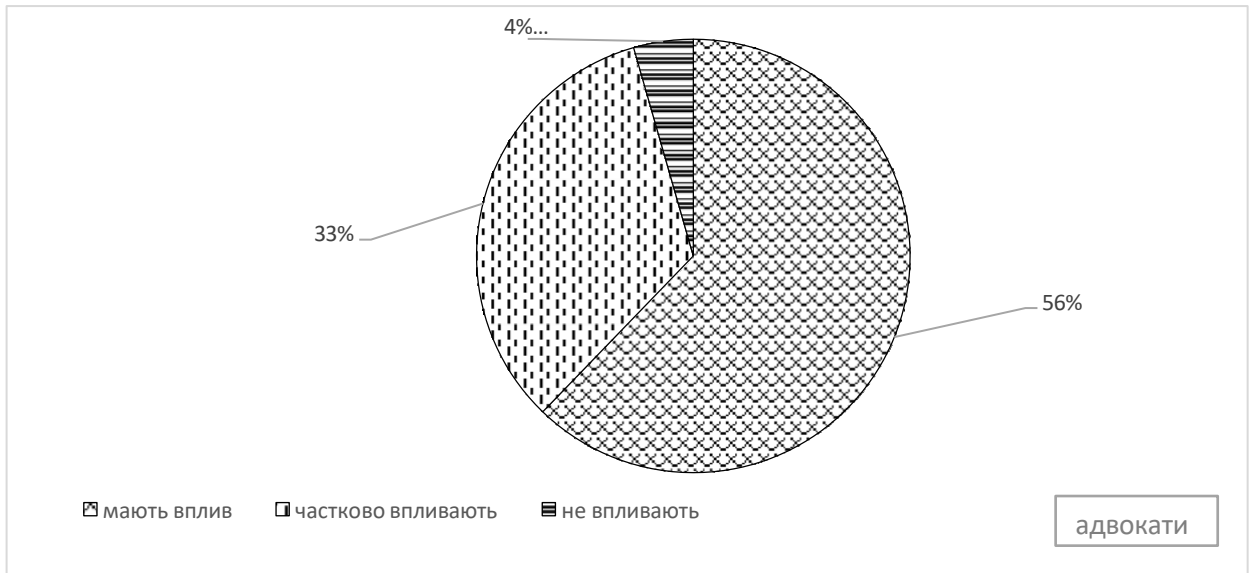


Рис. 9. Загальний відсотковий розподіл показників впливу акцентуацій характеру на професійну деформацію адвокатів

Додаток Д

Таблиця 3.

Відсотковий розподіл акцентуацій характеру, що мають вплив на професійну деформацію адвокатів (%)

Види акцентуацій характеру	Розподіл проявів професійної деформації серед адвокатів
Висока тривожність	46%
Демонстративність істероїдність	42%

Емотивність	32%
Педантичність	22%
Маніакальність	22%
Паранояльність	22%
Епілептоїдність	15%
Підозрілість	14%

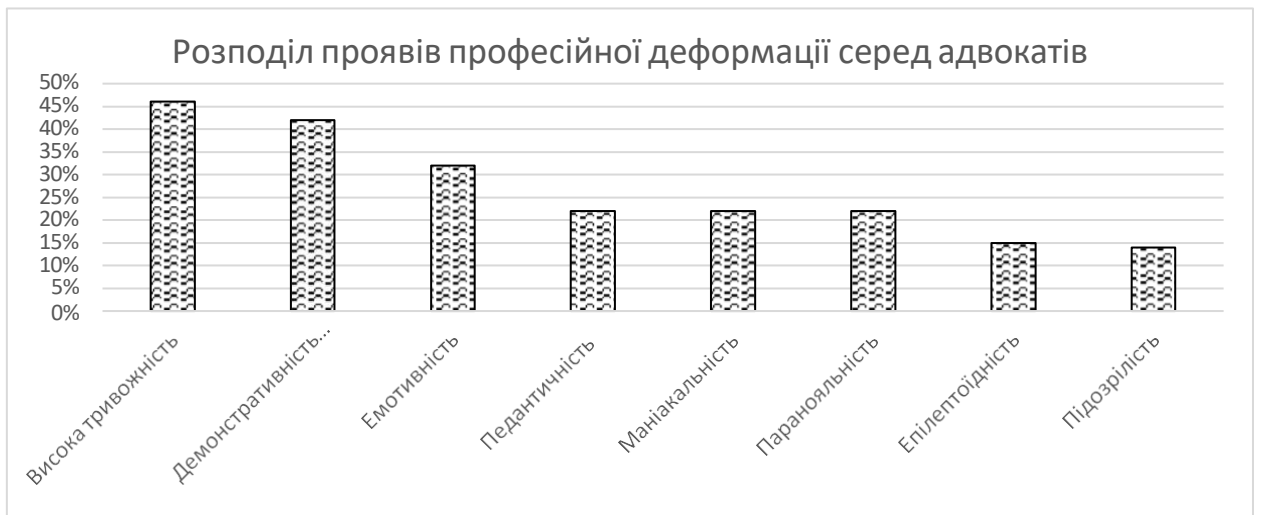


Рис. 10. Відсотковий розподіл показників впливу видів акцентуацій характеру на професійну деформацію адвокатів

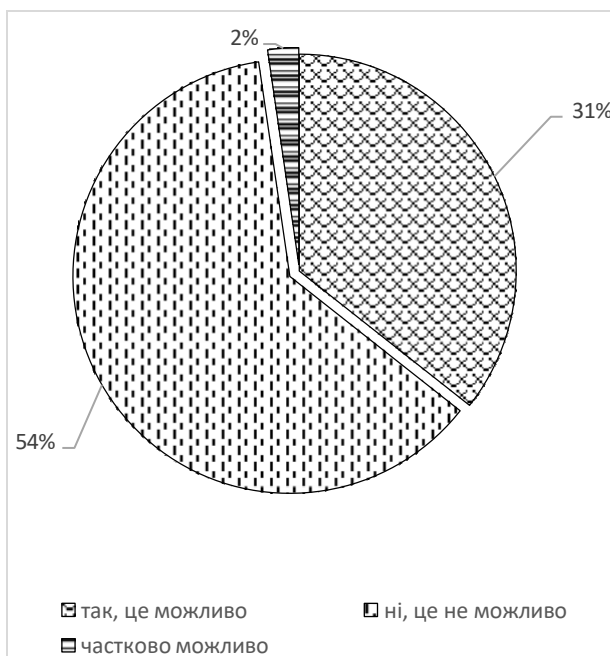


Рис.11. Відсотковий розподіл відповідей респондентів щодо подолання професійної деформації в адвокатів

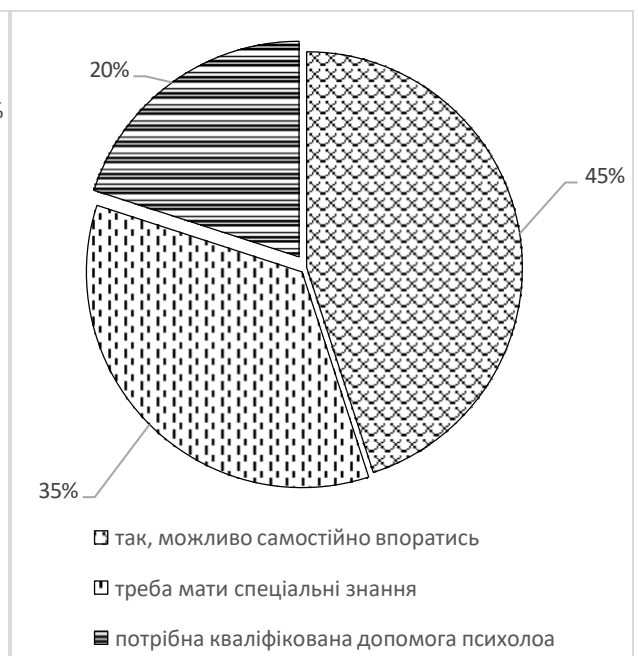
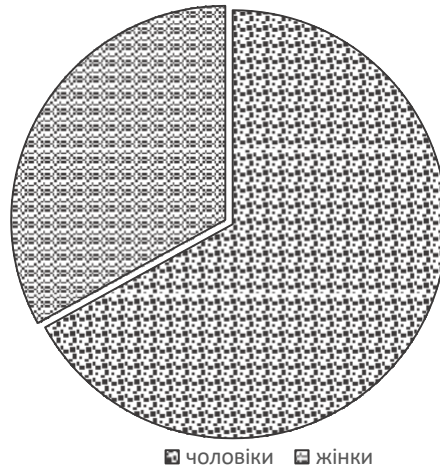


Рис.12. Відсотковий розподіл відповідей респондентів щодо способів подолання професійної деформації в адвокатів

Відсотковий розподіл адвокатів залежно від статі



2.13. Відсотковий розподіл респондентів залежно від статі

Додаток Е

Таблиця 4.

Загальні показники сформованості синдрому емоційного вигорання за методикою «Діагностика рівня емоційного вигорання» В. Бойко (%)

	Не сформований	На стадії формування	Сформований
Синдром емоційного вигорання	22 %	37 %	41 %

Методика «Діагностика рівня «емоційного вигорання» В. Бойко

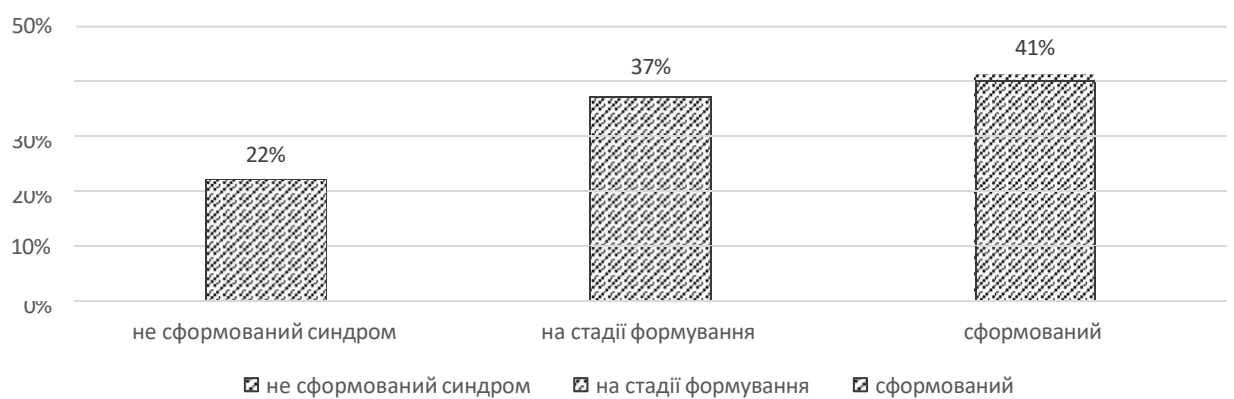


Рис. 14. Відсотковий розподіл показників результатів дослідження за методикою «Діагностика рівня емоційного вигорання» В. Бойко

Кількісні показники сформованості симптомів емоційного вигорання у адвокатів за методикою «Діагностика рівня «емоційного вигорання» В. Бойко

Симптоми	Не сформований		На стадії формування		Сформований	
	(%)	ранг	(%)	ранг	(%)	ранг
Переживання психотравмуючих обставин	54 %	7	21 %	7	25 %	4
Незадоволеність собою	80 %	2	16 %	9	5 %	12
«Загнаність у клітку»	86 %	1	9 %	12	5 %	11
Тривога та депресія	67 %	6	26 %	5	7 %	10
Неадекватне вибіркове емоційне реагування	18 %	12	38 %	1	43 %	1
Емоційно-моральна дезорієнтація	72 %	4	15 %	10	13%	8
Розширення сфери економії емоцій	50 %	8	24 %	6	25 %	3
Редукція професійних обов'язків	35 %	11	29 %	4	36 %	2
Емоційний дефіцит	68 %	5	13 %	11	18 %	6
Емоційна відстороненість	46 %	9	36 %	2	17 %	7
Деперсоналізація / особистісна відстороненість	42 %	10	35 %	3	23 %	5
Психосоматичні та психовегетативні порушення	74 %	3	17 %	8	8%	9

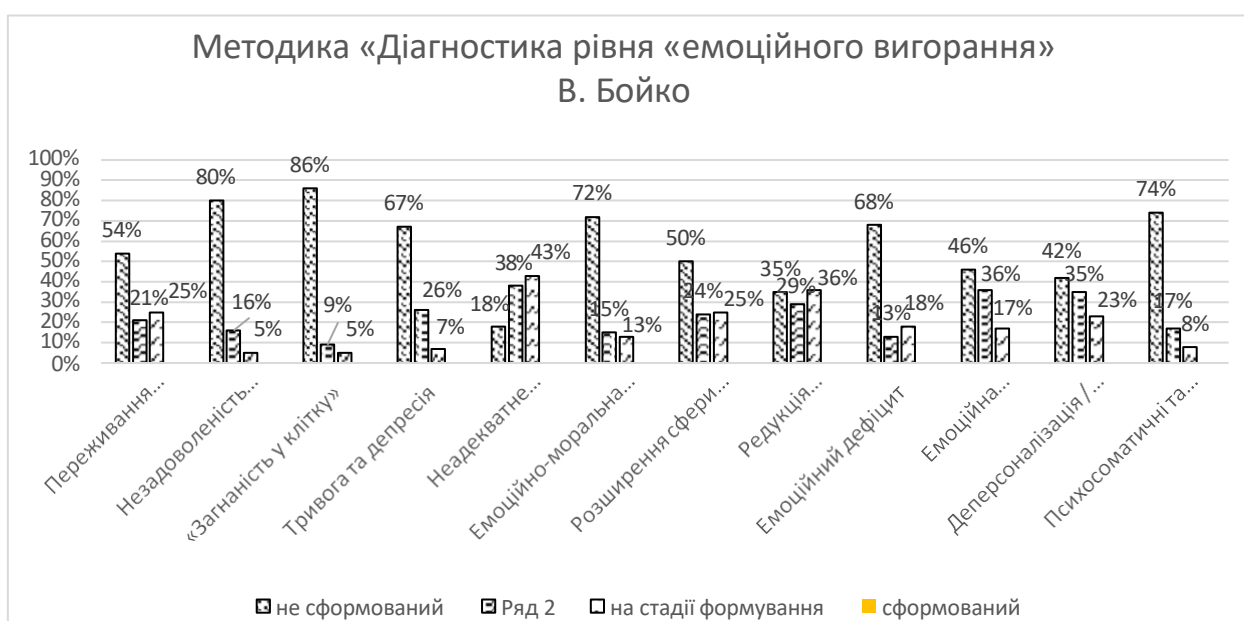


Рис. 15. Відсотковий розподіл результатів дослідження сформованості симптомів емоційного вигорання у адвокатів (%)



Таблиця 6.

Кількісні показники сформованості синдрому емоційного вигорання за методикою «Діагностика рівня «емоційного вигорання» В. Бойко (%)

Фази	Не сформований	На стадії формування	Сформований
Напруга	80 %	15 %	5 %
Резистенція	33%	42%	25%
Виснаження	60%	29%	11%

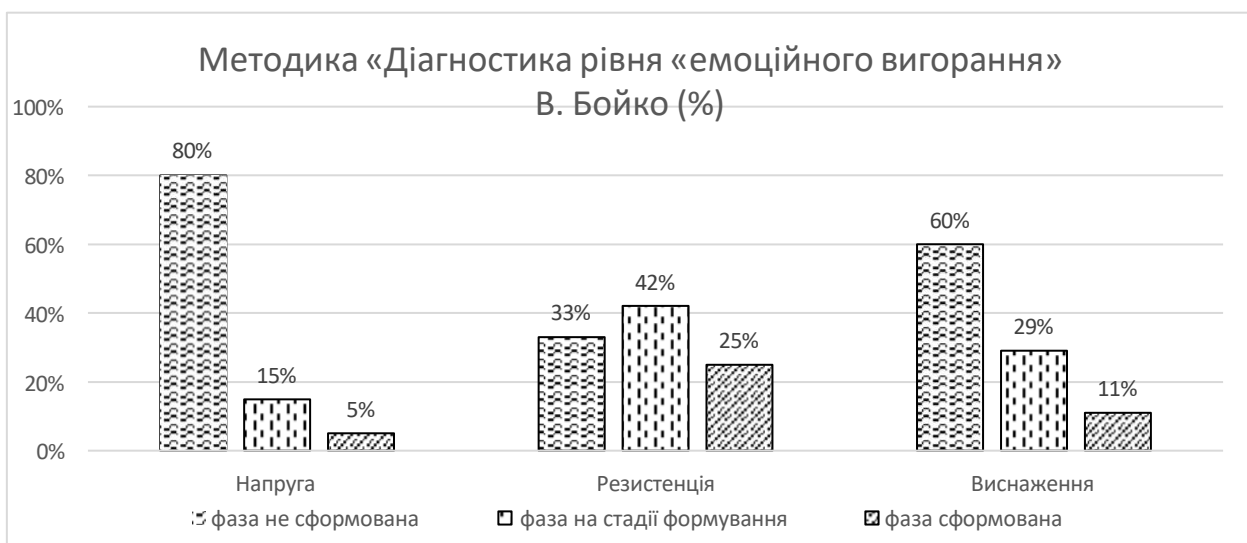


Рис. 16. Відсотковий розподіл результатів дослідження сформованості симптомів емоційного вигорання у адвокатів (%)

Таблиця 7.

Відсоткові показники сформованості компонентів емоційного вигорання адвокатів залежно від стажу роботи (%)

Компоненти емоційного вигорання	Рівні розвитку компонентів емоційного вигорання в адвокатів з різним стажем роботи								
	До 5 років			Від 6 до 15 років			Понад 15 років		
	низький	середній	високий	низький	середній	високий	низький	середній	високий
Напруження	80%	15%	5%	78%	12%	10%	65%	20%	15%
Резистенція	55%	40%	5%	32%	43%	25%	25%	44%	31%
Виснаження	68%	29%	3%	60%	29%	11%	53%	30%	17%

Показники прояву компонентів емоційного вигорання в адвокатів за методикою «Діагностика рівня «емоційного вигорання» В. Бойко

Симптоми емоційного вигорання	Фази емоційного вигорання		
	«Напруга»	«Резистенція»	«Виснаження»
1. Переживання психотравмуючих обставин	1. Неадекватне вибіркоче емоційне реагування	1. Дефіцит позитивних емоцій	
2. Незадоволеність собою	2. Емоційно-моральна дезорієнтація	2. Емоційне відчуження / відстороненість	
3. Відчуття безвихідної ситуації / «загнаність в клітку»	3. Розширення сфери економії емоцій	3. Деперсоналізація / особиста відстороненість	
4. Домінування тривоги і депресії	4. Редукція професійних обов'язків	4. Психосоматичні та психовегетативні порушення	

Додаток I



Рис. 17. Кореляційна плеяда між компонентом фази «резистенції» та симптомами емоційного вигорання в адвокатів

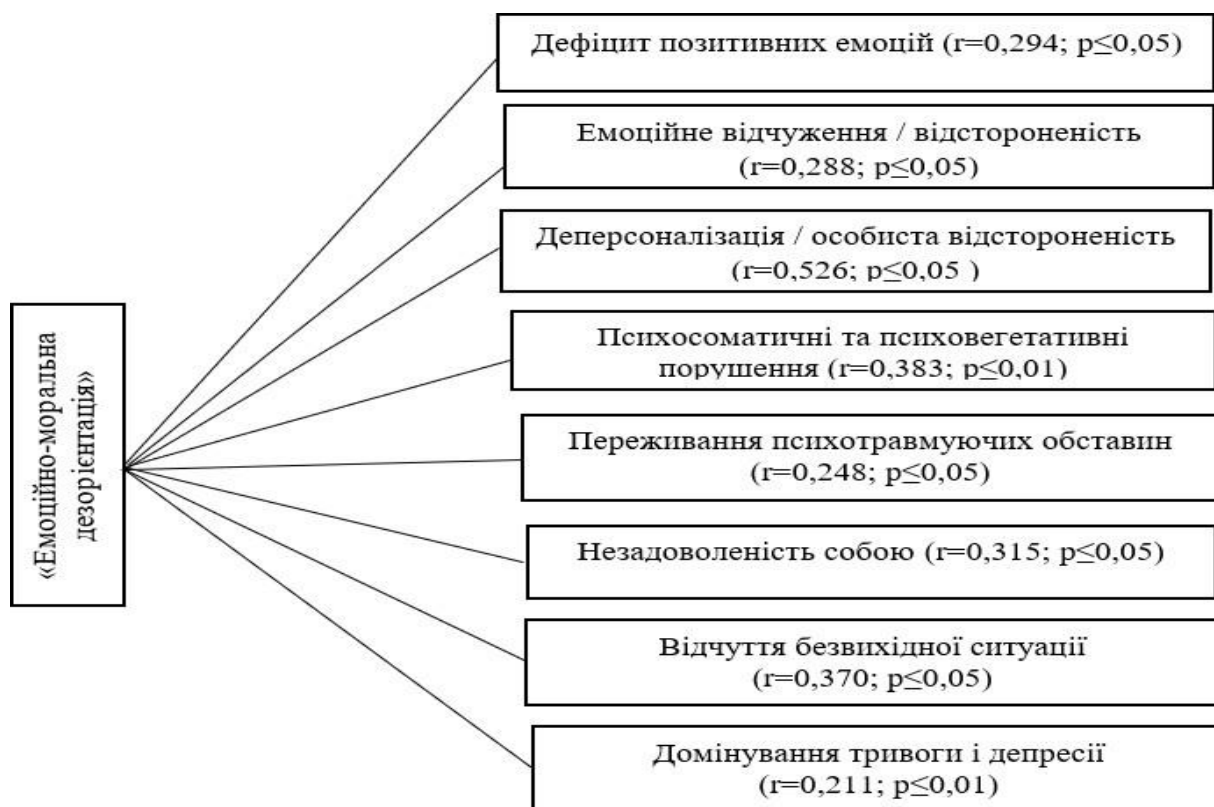


Рис. 18. Кореляційна плеяда між компонентом фази «резистенції» та симптомами емоційного вигорання в адвокатів

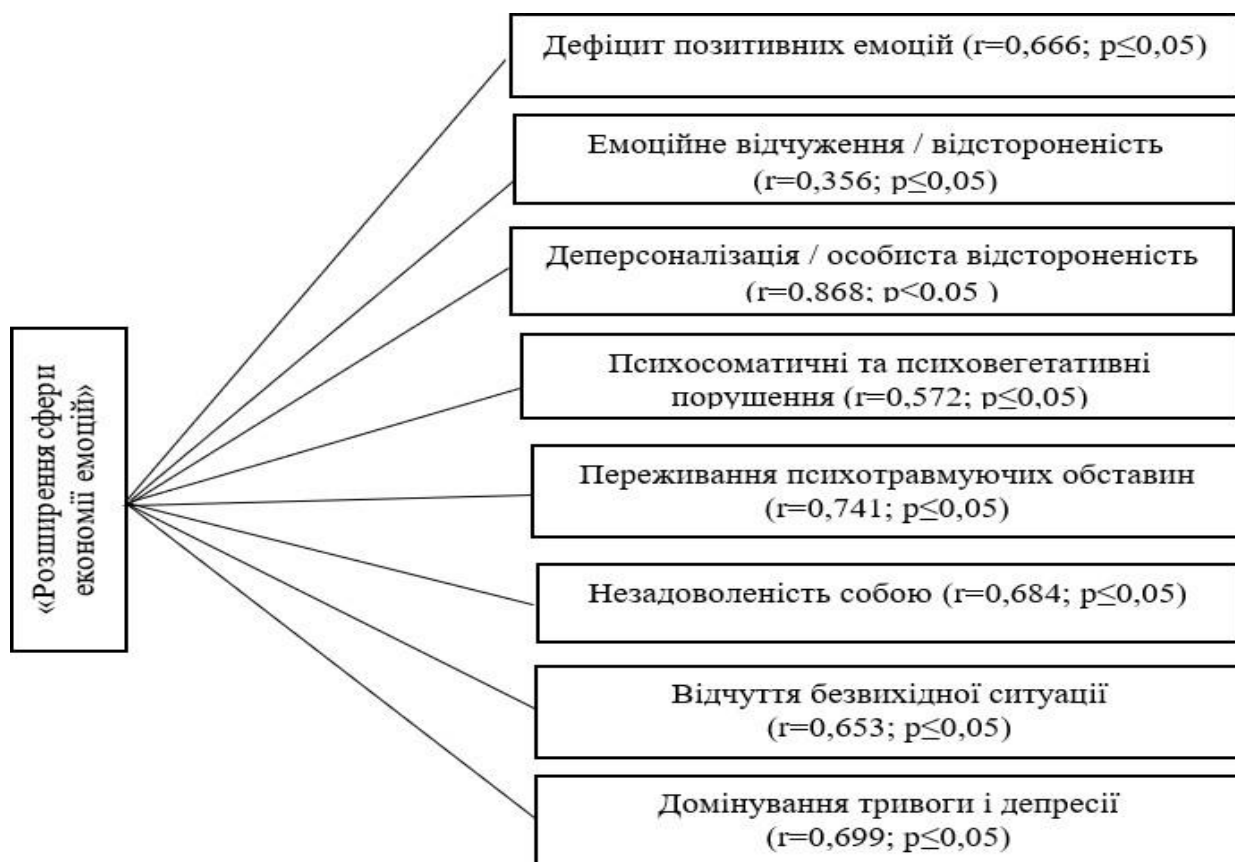


Рис. 19. Кореляційна плеяда між компонентом фази «резистенції» та симптомами емоційного вигорання в адвокатів

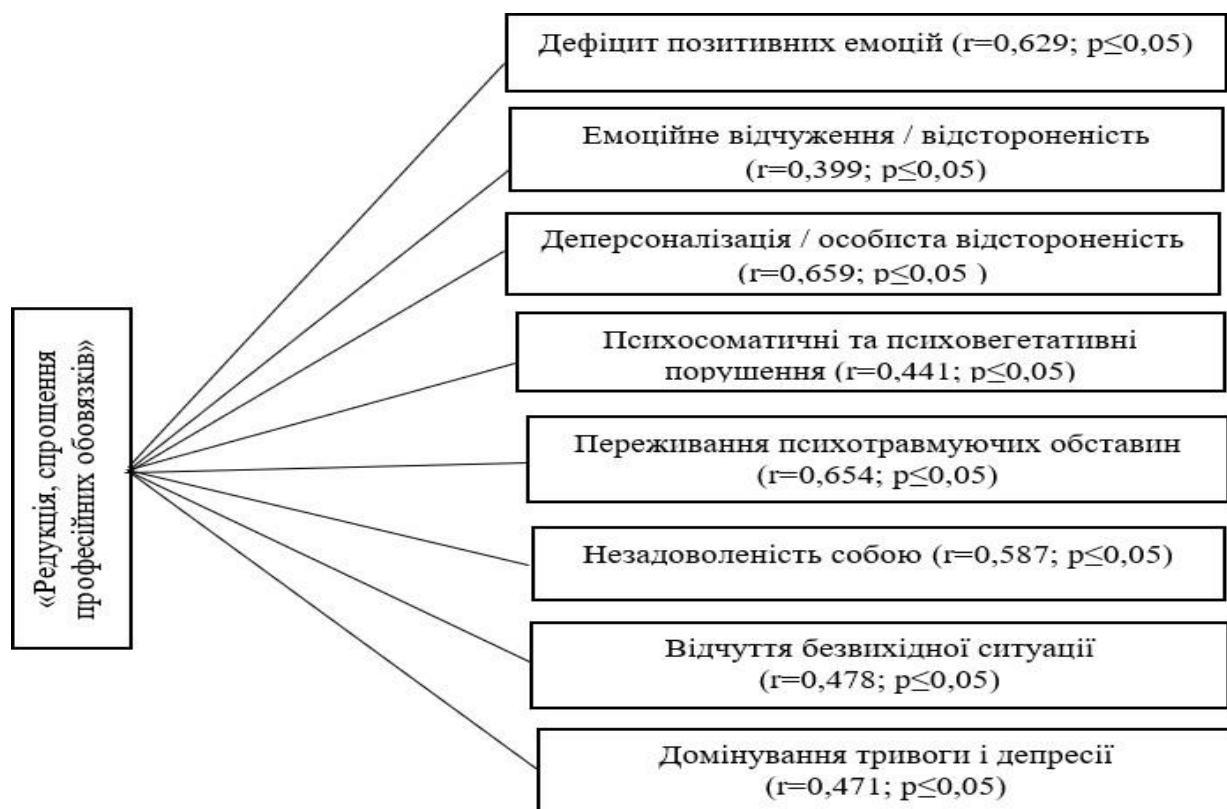
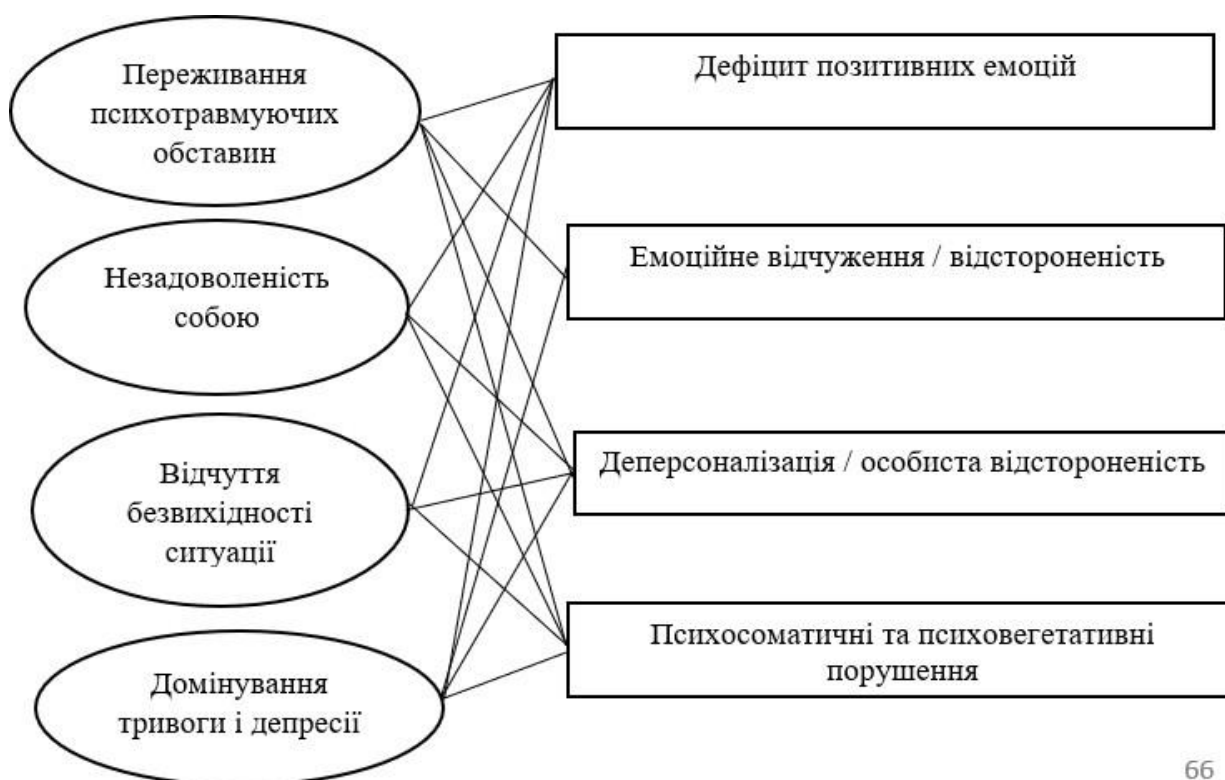


Рис. 20. Кореляційна плеяда між компонентом фази «резистенції» та симптомами емоційного вигорання в адвокатів



66

Рис. 21. Кореляційна плеяда між компонентом фази «резистенції» та симптомами емоційного вигорання в адвокатів ( $p\leq 0,05$ )

Кількісні показники сформованості синдрому професійного вигорання в адвокатів за опитувальником «Психічне вигорання», К. Маслач та С. Джексон (%)

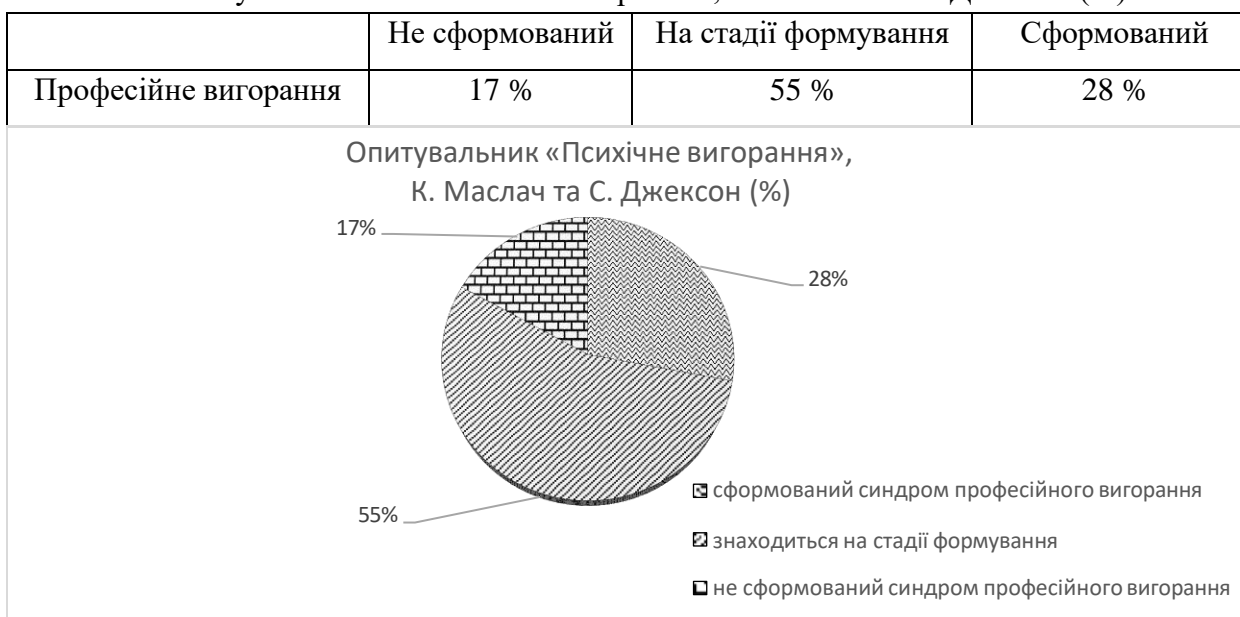


Рис. 22. Відсотковий розподіл результатів дослідження за методикою «Психічне вигорання», К. Маслач та С. Джексон (%)

Кількісні показники сформованості синдрому професійного вигорання в адвокатів за опитувальником «Психічне вигорання», К. Маслач та С. Джексон (%)

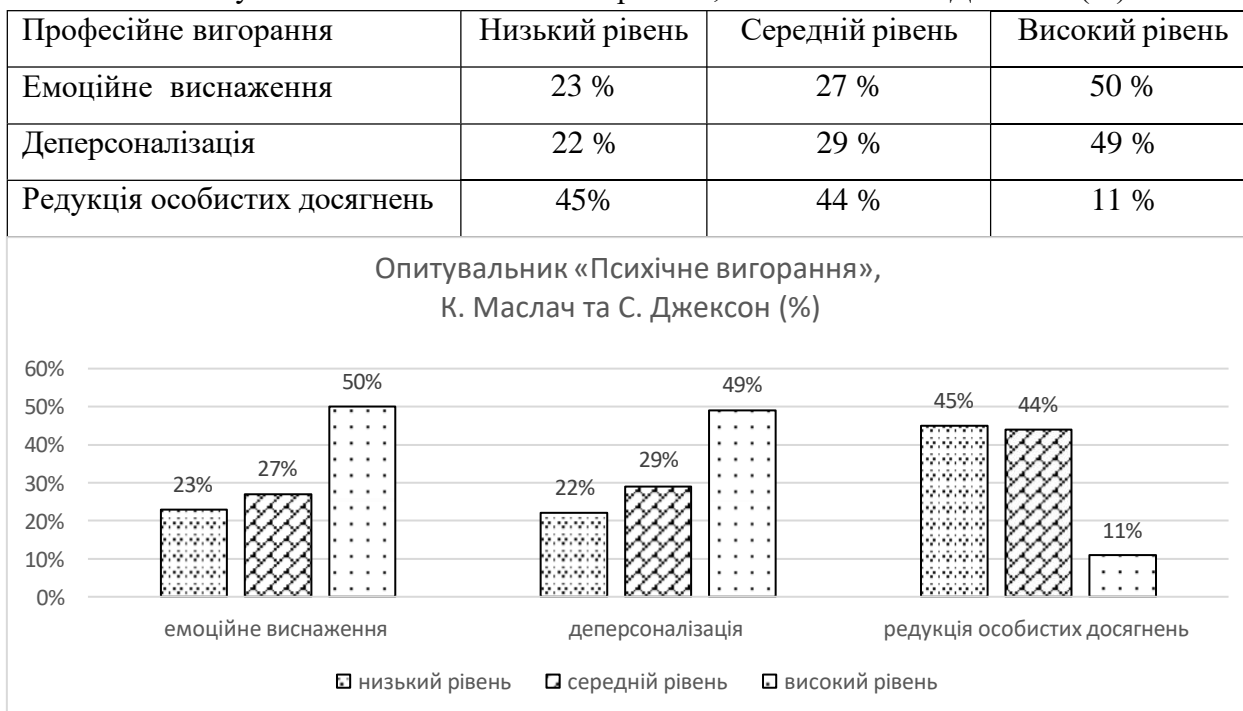


Рис. 23. Відсотковий розподіл результатів дослідження за методикою «Психічне вигорання», К. Маслач та С. Джексон (%)



## Програма розвитку психологічних ресурсів подолання професійної деформації адвокатів

Психологічний супровід та консультування адвокатів спеціалістами психологічної служби, включаючи психологічну релаксацію фахівців – оптимальне проектування робочого середовища підприємства, інтер'єрів робочих кабінетів, кімнат психологічного розвантаження тощо; обговорення заходів щодо оптимізації та раціоналізації робочих навантажень адвокатів (перерозподіл кількості клієнтів; раціоналізація робочого графіка фахівців; раціоналізація посадових обов'язків адвокатів – передача непрофільних та другорядних функцій адвокатів іншим спеціалістам - секретарям та помічникам адвокатів, розширення штату секретарів організації та помічників адвокатів; підтримання та розвиток професійного гумору (наприклад, професійних оповідань, збірок професійних анекдотів тощо); розвиток творчих здібностей та творчого потенціалу адвокатів; підтримки індивідуальної та колективної творчої діяльності адвокатів (наприклад, допомога у видавництві їхніх книг, статей тощо.)

Дискусія на тему «Професійні якості юриста XXI століття».

Мета: дати учасникам групи можливість зрозуміти, яким чином теоретичні ідеї можуть бути реалізовані у їхній професійній практиці.

Вправа «Мій стан». Мета: розвиток інтелектуальної гнучкості адвоката через створення творчого середовища, розвиток емоційно-чуттєвої сфери, активізацію процесу самопізнання.

*Інструкція:* З яким явищем природи можете порівняти свій емоційний стан «тут і зараз». Спробуйте його озвучити та зобразити. Усі повторюють один за одним. Обговоріть, що ви відчували. - Гра «Якби я був...».

*Інструкція:* У міні-групах ведучий ставить запитання: «Якби я був іграшкою (твариною, рослиною, музичним інструментом, квіткою, казковим героєм тощо), то який...».

Обговорити у групі, які почуття викликали у вас дані асоціації.

Вправа «Інтерв'ю». Цілі вправи: розвиток комунікативних умінь та рефлексивних навичок; формування навичок інтерв'ювання з урахуванням зняття мотиваційних спотворень.

*Інструкція:* Кожен учасник повинен протягом 3-5 хв. підготувати з одного питання всім членів групи. Питання повинні стосуватися професійної сфери, а в міру знайомства групи та внутрішніх особистісних особливостей людини – її характеру, звичок, інтересів, уподобань, установок тощо. Основне правило – відповідати якомога повніше та відвертіше. Учасник, готовий першим дати інтерв'ю групі сідає так, щоб бачити в обличчя всіх членів групи. Члени групи по черзі ставлять підготовлені (саме цього учасника) питання. Як інтерв'юваний повинен побувати кожен учасник.

Вправа «Ритмічний портрет чотирьох стихій». Учасники групи за бажанням відтворюють за допомогою бавовни ритм води, вогню, повітря та вітру. Підбиття підсумків заняття (шеринг). Рефлексія.

Гра «Проблема на долоні». *Інструкція.* Зараз пропоную кожному учаснику подивитися на проблему вдосконалення свого професіоналізму ніби збоку, ніби ви тримали її на долоні. (Ведучий тримає на долоні гарний тенісний м'ячик) - Я дивлюся на цей м'яч. Він круглий і невеликий, як наша Земля у світобудові. Земля це той будинок, в якому розгортається моє життя. Які якості і яким чином я хотів би в собі розвинути, щоб моє життя

і робота адвокатом забезпечували власний професійний поступ і розвиток. Що нового я дізнався на діловій грі?

Рольова гра «Казка про втрачене здоров'я». *Методи:* психодрама та казкотерпія.

Уявити себе в образі казкового персонажа, який відповідає вашому характеру зараз. Герої, якими представилися учасники, вигадують казку. У ній герої під час казкових випробувань мають знайти шлях до зцілення. Кожна група показує свою казку. Під час обговорення кожен має ухвалити рішення, що він робитиме для збереження свого здоров'я, а також обговорити систему спортивно-оздоровчих заходів у своїй школі.

Гра «Паровозик». *Ціль:* рефлексія індивідуального стилю діяльності веденого чи ведучого. Формуються групи по 3 особи. Учасники стають один за одним, утворюючи паровоз: перші 2 людини заплюшують очі, завдання третього - Провести свій потяг, не зіткнувшись з іншими. За командою ведучого «паровозик» зупиняється, відбувається зміна учасників, і так кілька разів, щоб кожен побував у позиції відомого та ведучого.

Вправа «Будинок, дерево, дорога». *Ціль:* Розвиток комунікативних навичок. Група працює у складі 4 осіб. Ведучий запитує: «Якби я був будинком (деревом, дорогою), то яким? У ролі ведучого виступає кожен із учасників, отримуючи уявлення про себе.

Вправа «Невпевнені, Впевнені та Агресивні відповіді». *Мета:* формування адекватних реакцій у різних ситуаціях; «трансактний аналіз» відповідей та формування необхідних «рольових» прибудов.

*Інструкція:* Кожному члену групи пропонується продемонструвати у цій ситуації невпевнений, впевнений та агресивний типи відповідей. Ситуації можна запропонувати: колега розмовляє з вами, а ви хочете піти; ваш колега влаштував вам зустріч із незнайомою людиною, не попередивши вас; люди, які сидять позаду вас у кінозалі, заважають вам гучною розмовою; ваш сусід відволікає вас від цікавого виступу, ставлячи нецікаві, на вашу думку, питання; колега каже, що ваша зачіска не відповідає зовнішньому вигляду ділової людини; колега просить вас позичити йому будь-яку важливу річ, а ви вважаєте його людиною не акуратною, не зовсім відповідальною.

Ситуацію бажано доповнювати. Для кожного учасника використовується лише одна ситуація. Можна розіграти дані ситуації у парах. Група має обговорити відповідь кожного учасника. на вправу відводиться 40-50 хвилин.

Вправа «Артист». *Інструкція.* Усі учасники групи розбиваються на підгрупи та створюють свою групу. Кожна група показує свій виступ. Наприкінці відбувається обговорення та виявляється найкращий виступ.

Вправа «Телевізор». *Мета:* Розвиток навичок вільного спілкування у скрутних ситуаціях. Група поділяється на дві команди. Від кожної команди запрошується по одному учаснику. Один грає роль телевізора, а другий перемикачем каналів. Решта членів групи є глядачами. Перемикач робить клацання і оголошує програму, наприклад, У світі тварин. Миттєво телевізор повинен розпочати репортаж за цією програмою. «Перемикач» знову перемикає канал і в ефірі новини. Диктор у телевізорі починає вести передачу. За п'ять хвилин учасників гри змінює нова пара. Тепер роль телевізора має відігравати представник другої команди. Імпровізований телеведучий має право залучати до своєї передачі будь-яких чи всіх членів групи, як зі своєї команди, так і з команди суперників. Вони повинні йому підігравати. Виграє та команда, члени якої були найбільш винахідливі, розкуті та легкі у спілкуванні. Рефлексія.

Дискусія на тему «Я – професіонал». *Мета:* дати учасникам групи можливість узагальнити отримані знання та вийти на усвідомлення своєї зміни у плані особистісного та професійного зростання.



Вправа «Я його зіпнула з того, що було». Використовуйте глину для вираження актуальних на даний момент переживань. Це може бути: тактильне освоєння глини, стискання, розгладжування, розривання, формоутворення, кидання та ін.

Варіанти роботи: Створіть скульптурне зображення, заплющивши очі; створіть відбитки різних предметів у глині; виготовіть із глини фігурки для тематичної групової композиції; виготовіть різні посудини з глини; створіть, а потім розмалуйте фігури з глини; створіть плоску глиняну маску, розкотивши глину валиком, оформіть поверхню відбитками різних текстур (якщо можна випалу, цю маску потім можна розфарбувати); створіть керамічний амулет або оберег. Підбиття підсумків заняття (шеринг). Рефлексія.

Вправа «Настрій» (метод арт-терапії). Інструкція. Візьміть пензлі, фарби та чистий аркуш паперу. Розслабтеся та лівою рукою намалуйте абстрактний сюжет: лінії кольорові плями, фігури. Повністю пориньте у свої переживання. Виберіть колір та проведення лінії так, як вам хочеться, у повній відповідності до вашого настрою. Уявіть, що ви свій настрій перенесіть на папір, як ніби матеріалізуєте його. Коли всі закінчать малювати, ведучий пропонує з іншого боку аркуша написати п'ять – сім слів, які відбивають їхній настрій.

Дискусія на тему: «Упевнена поведінка». Ведучий починає: Важливо навчитися адекватно оцінювати власну поведінку, звертати увагу на такі якості, як впевненість чи невпевненість у собі. Можна стверджувати, що невпевнена поведінка шкодить людині, що призводить до того, що невпевнена в собі людина стримує свої почуття внаслідок тривоги, відчуття провини та недостатніх соціальних умінь. Важливо вміти відрізнити впевнену поведінку від невпевненої та агресивної. Агресивна людина порушує права інших шляхом домінування. Агресивність не ґрунтується на зрілій самоповазі і є спробою задовольнити свої потреби за рахунок іншої людини. Впевнена поведінка збільшує можливість вибору і контроль над власним життям. Впевнений у собі людина знає, що вона має певні права, вміє точно визначити та висловити свої бажання, потреби та почуття так, щоб це не торкнулося оточуючих. Він уміє будувати стосунки з іншими людьми, що називається «на рівних», незалежно від становища, яке вони займають. Потім ведучий просить замислитись над питаннями «Що таке впевненість у собі?», що Ви хочете змінити чи відкоригувати у своєму житті? У чому полягає ваша впевненість? Алгоритм досягнення впевненості? Що заважає мені почуватися впевнено? У чому моя унікальність? І згадати приклади з життя, де вони виявили впевненість, холонокровність у вирішенні складної ситуації.

Вправа «Галантна бесіда». Ціль: Закріплення навичок етичного спілкування.

Група поділяється на дві команди. Кожна команда вибирає кілька тем для розмови. Завдання представників першої команди у діалозі вивести зі стану рівноваги партнера, постаратися спровокувати його на конфлікт. Партнер повинен культурно, спокійно вести світську бесіду, не порушуючи етики і намагатися заспокоїти агресивного комунікатора. Далі учасники змінюються ролями.

Вправа «Мозковий штурм». Учасникам групи необхідно обговорити, із яких компонентів складається професійне здоров'я адвоката. На аркуші ватману малюється система компонентів, що становлять професійне здоров'я адвоката. Кожна група представляє свою систему.

Вправа «Самооцінка». Учасники складають систему компонентів, найбільш значущих для свого професійного здоров'я. За 10-бальною шкалою необхідно оцінити розвиток кожної якості даний момент часу та можливість його поліпшення, якщо будуть докладені зусилля. - підвищення психологічної стійкості до негативних стресів.

Інструкція: 1. При першому виконанні сядемо, прийемо зручну позу. 2. Маємо одну руку в області пупка, а іншу кладемо на груди. 3. Робимо глибокий вдих, спочатку якого трохи випинаємо живіт вперед, а потім піднімаємо груди /здійснюємо хвилеподібний рух/. Вдих триває щонайменше 2 секунди. 4. Затримуємо дихання на 1-2 секунди. 5. Видихаємо повільно та плавно протягом 3 секунд. 6. Потім знову глибокий вдих, без паузи, тобто. Повторення циклу. Повторюємо 2-3 подібні цикли.

Вправа «Медитативне дихання». Ведучий: зараз ми з вами потренуємось у освоєнні техніки саморегуляції. В цілому дихання має грандіозний потенціал у сфері регулювання людиною свого стану. Ця техніка є екстремним засобом, що дає швидкий ефект. Виконувати техніку необхідно в моменти емоційного збудження, схвильованості, стані певної напруженості, у разі виникнення на піку переживань сильного серцебиття, зменшення втоми після роботи (наприклад, після тривалої роботи з комп'ютері), в конфліктних ситуаціях задля збереження спокою. Завдяки техніці ви досягнете збереження своєї внутрішньої рівноваги. А це є вирішальним кроком у подоланні складних життєвих завдань.

Вправа «Поговоримо про вчорашній день». *Мета:* розвиток рефлексії. Усі бажаючі діляться враженнями про заняття. Що допомогло у роботі над собою? Які претензії є до членів групи, тренера? Чи все зрозуміло у правилах, за якими працює група? Чи є пропозиції щодо зміни змісту роботи Т-групи. Учасники поділяються думками.

Вправа «Трибуна». *Цілі:* створити сприятливу невимушену психологічну атмосферу групи; сприяти згуртуванню групи. Кожен учасник з імprovізованої трибуни звертається із тридцятисекундним вітанням до членів групи. Це може бути урочисте, комічне або якесь інше привітання.

Вправа «Мозковий штурм зі створення банку природних методів саморегуляції».

*Мета:* познайомити учасників із прийомами позитивної психотерапії, навчити прийомам саморегуляції. Учасники по черзі називають способи, які вони використовують у своєму житті для виходу зі стресової ситуації або для надання самопомоги у важких життєвих ситуаціях. Способи оформляються на дошці чи ватмані. Ведучий узагальнює отримані дані та робить висновок.

Вправа «Ловець блага». *Мета:* познайомити учасників із прийомами позитивної психотерапії, навчити прийомам саморегуляції. Звучить тиха музика.

*Інструкція* Щоб з вами не трапилося, у всьому намагайтеся знаходити позитивні сторони. Давайте потренуємось. Знайдіть і запишіть, будь ласка, позитивні моменти у складних ситуаціях. Учасники пишуть для кожної ситуації свої позитивні моменти. Кожен по черзі промовляє ці моменти. Учасник, який вказав понад 5 позитивних моментів у кожній запропонованій ситуації, вважається «ловцем блага».

Вправа «М'язова релаксація» (техніка тілесно-орієнтованої терапії).

Учасники розміщуються у зручних кріслах. Релаксація – це розслаблення. Прийоми релаксації ґрунтуються на свідомому розслабленні м'язів. Знижуючи м'язову напругу, ми сприяємо зниженню і нервової напруги, тому стан розслабленості вже сам собою має психогігієнічний ефект. Техніка релаксації спрямовано зняття непотрібного напруги. Вміння розслабитися допомагає призупинити непотрібну витрату енергії, швидко нейтралізує втому, знімає нервову напругу, дає відчуття спокою та зосередженості. Розслабилися м'язи – відпочивають нерви, зникають негативні емоції, швидко покращується самопочуття.

*Інструкція* Зараз ми використовуватимемо для м'язової релаксації 10 груп м'язів за методикою Джекобсона<sup>19</sup>. Важливо запам'ятати, що наше головне завдання на глибокому повільному вдиху напружувати певну групу м'язів, потім затримати дихання на 5 секунд. А на повільному видиху максимально розслабити ці м'язи. Потім відновити дихання і протягом 30-ти секунд зосередити увагу на розслабленні (Таблиця Е.1). У такому режимі дихання ми будемо виконувати наступні вправи: Усі вправи повторюються двічі.

Таблиця 1

Способи розслаблення м'язів за методикою Джекобсона

	Групи м'язів Вправи	Групи м'язів Вправи
1.	Кисті рук	Стиснути кисті рук
2.	Руки (кисть, передпліччя, плече)	Спробувати дотягнутися руками до протилежної стіни, сильно розчепірівши пальці
3.	Шия та надпліччя	Плечами дотягнутися до мочок вух
4.	М'язи спини	Звести лопатки та потягнути їх трохи вниз

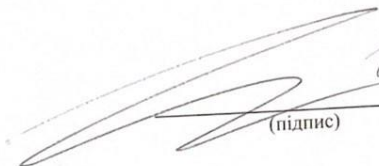
5.	Стопи	Спробувати дотягнутися пальцями стоп до гомілки
6.	Ноги	Встати навшпиньки і напружити м'язи ніг
7.	М'язи чола	Підняти брови високо вгору
8.	М'язи носа, щік	Зморщити ніс
9.	М'язи щік, шиї	Розтягнути куточки губ у «Посмішці»
10.	М'язи губ	Витягнути губи трубочкою

*Коментарі для ведучого.* Ведучий у процесі виконання вправ допомагає учасникам зосередитися на відчутті розслаблення та заспокоєння. Після виконання вправ можна дати учасникам таку інструкцію: «Подумки повторіть такі фрази: «Я хочу бути спокійним...», «Я заспокоююсь...», «Я спокійний...», «Я спокійний...». - Вправа "Метафора" (техніка НЛП). Мета: навчити говорити багатозначно, щоб допомогти іншим у змінах. Метафора – це витончений спосіб досягти мети розмови. Це дозволяє робити терапію без явної терапії і таким чином без опору, що виникає при терапії.

*Вправа «Портрет» (арт-терапевтична техніка).* Учасники сидять у кріслах по колу. Звучить приємна музика. Інструкція Візьміть прості олівці, аркуші паперу А4, розділіть їх вертикальною лінією навпіл. У лівій частині намалюйте себе сьогодні, а у правій намалюйте себе у майбутньому. Ви можете зобразити себе рослинами, тваринами, схематично чи за допомогою техніки колажу. Для роботи ви можете використовувати журнали, клей, ножиці, кольорові олівці, крейду, кольоровий папір. Пам'ятайте, що створюючи свій портрет, ви повинні отримувати задоволення. Важливо не те, як ви намалюєте, а що ви зобразите. Ніхто не оцінюватиме ваших робіт, постарайтеся малювати так, як хочеться вам. Після завершення роботи кожен учасник показує свою роботу та розповідає про неї групі. Ведучий та інші учасники можуть поставити запитання до оповідача. Ведучий може надати психологічну допомогу учаснику.

*Вправа «Заповіді».* *Ціль:* Актуалізація цінностей. Ведучий дає завдання групі: Визначте 10 заповідей, що підсумовують правила, ідеали, цінності, на які ви орієнтуватиметеся надалі, щоб забезпечити свій особистісний розвиток. На самостійну роботу приділяється до 5 хвилин часу.

Кваліфікаційна робота містить результати власних досліджень.  
Використання ідей, результатів і текстів наукових досліджень інших авторів  
мають посилання на відповідне джерело.

 Сенеска Д. П.  
(підпис)